

HILISKESKAEGSEST NIGULISTE KIRIKUST HINGEPALVETE JA ENESEEKSPONEERIMISE PEEGLIS

Kersti MARKUS ja Kaire TOOMING

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; markus@tlu.ee, kaire.tooming@tlu.ee

Niguliste kiriku uurimisel on ehitusarheoloogilisi uurimistulemusi kombineeritud vikaariate nimetamisest tuleneva infoga, saadud tulemused on asetatud Põhja-Saksamaa hansalinnade 14.–15. sajandi kirikuehituses toimunud muutuste konteksti. Vaatluse all on ennekõike kabelite ehitus, mis muutis oluliselt kogudusekiriku väljanägemist.

Niguliste kirik on kahtlemata üks Tallinna visuaalseid sümboleid ja oli seda linna olulisima kogudusekirikuna ka keskajal. Mai Lumiste ja Rasmus Kangropooli 1990. aastal ilmunud põhjalik uurimus¹ ainult vääristas seda seisundit. Samas jätab see tunde, et vähemalt sellel objektil on töö tehtud ja järeltulevatele põlvetele jääb vaid mõnede täpsustuste lisamine. Arhitektuuri osas neid õieti lisandunud polegi,² käsitletud on ennekõike sisustust, kuid sedagi laiemast kontekstist lähtuvalt. Peatähelepanu on ikkagi langenud Niguliste muuseumis eksponeeritavatele üksikobjektidele, millest ainult osa oli algselt kirikuga seotud.³ Senine uurimisseis on kokku võetud 2011. aastal ilmunud muuseumijuhis.⁴

¹ Lumiste, M., Kangropool, R. Niguliste kirik. Kunst, Tallinn, 1990.

² Ainsaks jääb Tiina Kala artikkel Niguliste kirikus töötanud meistritest: Kala, T. Ergänzungen zu den an der Nikolaikirche in Reval/Tallinn in der zweiten Hälfte des 15. und dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts arbeitenden Meistern und Arbeitern. – Baltic Journal of Art History, Spring 2010, 31–62. Rasmus Kangropool vaatles Niguliste krundi hoonestuse kujunemist: Kangropool, R. Niguliste kiriku ansamblist. – Rmt: Ars estoniae medii aevi grates Villem Raam. Koost K. Alltoa. Eesti Muinsuskaitse Selts, Rapla, 1995, 101–116.

³ Mänd, A. Püha Viktor – Tallinna kaitsepühak? – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2003, 3–4 (12); Eesti kunsti ajalugu 2 (1520–1770). Toim K. Kodres. Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn, 2005; Ehasalu, P. Rootsiaegne maalikunst Tallinnas 1561–1710. Produktsioon ja retseptatsioon. Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn, 2006; Loit, M. Keskaegsest surmakultuurist ja hauatähistest reformatsioonieelse Tallinna kirikutes ja kloostrites. – Vana Tallinn, 2006, 17 (21), 13–190; Mänd, A. Kirikute hõbevara. Altari-riistad keskaegsel Liivimaal. (Eesti kirikute sisustus, I.) Muinsuskaitseamet, Tallinn, 2008; Mänd, A. Kes on kes Niguliste kiriku pealtari retaablil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2009, 1–2 (18), 7–40.

⁴ Niguliste muuseum. Koost M. Kurisoo. Eesti Kunstimuuseum, Tallinn, 2011.

Missugused on siis tänapäeva uurija võimalused oma panuse andmiseks Niguliste kiriku ehituslukku? Kiriku taastamine sõjakahjustustest andis varasema-tele uurijatele ainukordse võimaluse põranda ja krohvi alla vaatamiseks, mistõttu on tegemist ühe paremini läbiuuritud sakraalobjektiga (Tartu Jaani kiriku ning Pirita kloostrikiriku kõrval). Rasmus Kangropooli võime kommunitseeruda kesk-aegsete meistritega allikate vahendusel seotuna Mai Lumiste oskusega müüre lugeda ja saadud infot laiahaardeliselt interpreteerida andsid kokku sellise kombinatsiooni, mida on praegugi raske ületada, saati siis veel nõukogude perioodil. Kuid viimase 20 aasta jooksul on kunstiteaduses palju muutunud, esitatakse teistsuguseid küsimusi, mis paratamatult võivad viia ka teistsuguste tulemusteni. Ennekõike pööratakse tähelepanu sakraalhoone sisule, nendele mentaliteedimuutustele, mis tõid kaasa muutused arhitektuuris. Kõrgkeskajal hakati kirikutes ja kloostrites tellima mälestusmissasid ning hingepalveid, sest inimesed uskusid, et nende surmajärgne saatus sõltub eestpalvete arvust. Kuid alles hiliskeskajases ühiskonnas muutus see nii domineerivaks, et hakkas muutma kogu linna pilti. Hansalinnade jõukad linnakodanikud ja korporatsioonid ei rahuldunud enam altari ülalpidamisega, vaid lasid ehitada kabeleid, mis nende seisuslikku positsiooni visuaalselt vääristas. Siin oli ka põhjus, miks Põhja-Saksamaa kõik suuremad kogudusekirikud 15. sajandil ümber ehitati.⁵ Kahtlemata pidi see mentaliteedimuutus puudutama ka Tallinna, kuid mil määral?

Käesoleva artikli eesmärgiks on vaadelda kabelite ehitust ja koori ümberkujundamist Niguliste kirikus ning sellest perspektiivist lähtuvalt analüüsida hoone ehituslugu 14. ja 15. sajandil. Ülesande keerukus seisneb allikandmete vähesuses ja ebamäärasuses, mis on viinud vastukäivate tõlgendusteni. Nii kohtab allikates erinevatele pühakutele pühendatud kabeleid, kuid väga harva leiab sealt vihjeid nende tege-likule asukohale. Kangropool tundis end kodus arhiivis, kuid kirjalike andmete ülekandmine kirikuruumi tekitab nii mitmeidki küsimusi. Mai Lumiste oli Niguliste raamatu valmimise ajaks meie hulgast lahkunud, jättes endast järele mitmeid väli-tööde aruandeid, millest üks on meieni jõudnud vaid nimeliselt.⁶ Seetõttu ei ole või-malik mitmeid raamatus esinevaid ehitusalaseid mõttekäike enam kontrollida, kuid nii mõnedki väga selged vastuolud kirjalike allikate ja ehitusarheoloogiliste tule-muste vahel sundisid autoreid süstemaatiliselt üle vaatama kõik seni kasutuses olevad allikmaterjalid, nii publitseeritud kui käsikirjalised. Saadud tulemused on projitseeritud kirikuruumi, arvestades ehitusjärgkude analüüsi ja interjööri erinevate

⁵ **Grewolls, A.** Die Kapellen der norddeutschen Kirchen im Mittelalter. Architektur und Funktion. Ludwig, Kiel, 1999.

⁶ Mai Lumiste koostas kolm Niguliste kiriku väliuuringute aruannet. Muinsuskaitseameti arhiivis võib leida ka neljanda aruande fotode köite (**Lumiste, M.** Niguliste kirik. Väliuurimiste aruanne IV. Kd. 2. Tallinn, 1983. Muinsuskaitseameti arhiiv, ERA.T-76.1.11334 (A-1087)), kuid teksti-köide jäi koostamata. Kuigi Rasmus Kangropool on selle aruande juurde lisanud märkuse: “Käsi-kirjaline komplekteerimata materjal. Autorite valduses”, ei õnnestunud meil seda materjali leida. Rasmus Kangropool on selle aruande nimetanud järgmiselt: “Väliuurimuste aruanne IV. 15. sajandi basiilika arhitektuurne kujundus (kaasa arvatud torn). 19. sajandi kapitaalremont” (**Lumiste, M., Kangropool, R.** Niguliste kirik, 62).

osade funktsionaalset kasutust. Kindlasti ei ole autorid seadnud endale eesmärgiks tuua teaduskäibesse uusi allikaid, vaid ennekõike kontrollida olemasolevate paikapidavust kolmemõõtmelises keskkonnas. Olles teadlikud paljudest salakaridest, püüame rekonstrueerida Niguliste kiriku hiliskeskaegset ruumipilti, et seeläbi mõista Tallinna kaupmeeste mõttemaailma laiemas hansaruumi kontekstis.

BARBARA KABEL

Kabelit on allikates mainitud esimest korda 1342. aastal, kui rüütel Helmold von Sagha asutas 100-margase vikaaria Püha Barbara kabelis, mis asus Niguliste kiriku surnuaial (*in cimiterio beati Nicolai*). Preester Hinric Dünevar pidi seal lugema hingepalveid nii tema kui kõigi esivanemate ja järeltulijate mälestuseks.⁷ Silma jääb ka see, et asutamise kõrval on rõhutatud taasloomist, mis tähendab, et nimetatud vikaaria oli varem olemas. 1376. aastal arutati jälle selle vikaaria rahastamise üksikasju ja kabeli asukohana on endiselt mainitud surnuaeda,⁸ kuid 1398. aastal paiknes Helmoldi vikaaria koos kabeliga kirikus (*tu sente Nicolawese*).⁹ Seni ei ole sellele faktile piisavat tähelepanu osutatud. Kangropool ja Lumiste küll mainisid, et 1342. aastal nimetatud kabel võis paikneda eraldiseisva hoonena, kuid olid siiski seisukohal, et tegemist oli pigem kiriku juurdeehitusega, *in cimiterio* tähistas vaid kabeli paiknemist surnuaiapoolsel küljel, sest toonast märkuse kirjutajat ei huvitanud ehitise tegelik asend.¹⁰ Selle arvamusega ei saa nõustuda, sest vikaariate füüsiline asupaik on allikates väga selgelt fikseeritud, paiknedes enamasti kirikutes. Niguliste surnuaia mainimine torkab seetõttu eriti teravalt silma (joon 1).

Kui mainitud allikates on räägitud ainult kabelist, siis 1390. aastaga dateeritust on võimalik välja lugeda, et Helmoldi vikaaria oli Barbara altari juures ja sel hetkel paiknes see juba kirikus.¹¹ 1391. aastast on kabelis veel teinegi altar: pühendatud Lucca ristile. Vikaaria tehti raehärra Johan Duderstadi ja tema naise mälestuseks. Asutamisega võis seotud olla tollane linnapea Curt Keghele, kes oli Johani testamendi tegemise juures tunnistaja ja kelle preestrist poeg Dethmer hakkas selle altari juures teenima. Raha saadi tõenäoliselt raehärra Harju tänaval paiknenud maja müügist.¹²

Lucca ehk Volto Santo risti altari olemasolule Niguliste kirikus on tähelepanu juhtinud juba Artur Plaesterer,¹³ kuid teaduskäibesse jõudis see siiski alles Aldur

⁷ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Abt. 1, Bd. 2. Kluge und Ströhm, Reval, 1855, 808.

⁸ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Abt. 1, Bd. 3. Kluge und Ströhm, Reval, 1857, 1112.

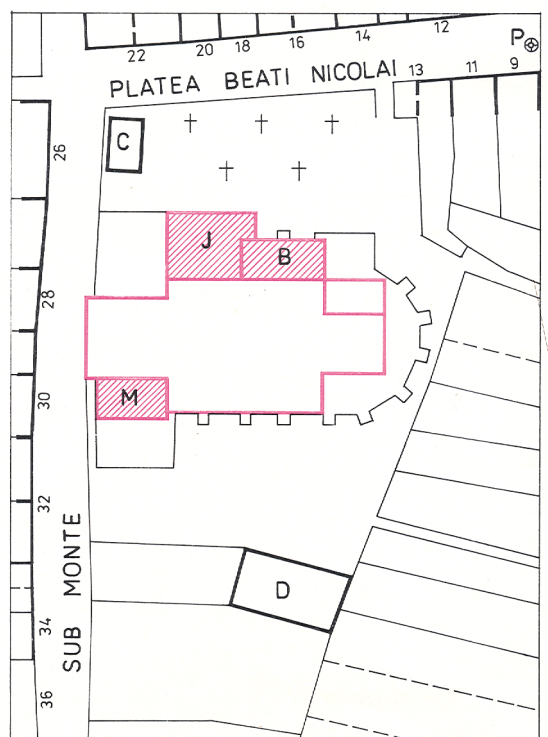
⁹ Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518 / Tallinna pärgamentne rendiseraamat 1382–1518. Toim/hrsg. von A. Plaesterer. (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv/Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, 5.) Tallinn, 1930 (PRB), 1406.

¹⁰ Lumiste, M., Kangropool, R. Niguliste kirik, 25–26.

¹¹ PRB, 1416, 1418.

¹² Samas, 207, 1421.

¹³ Samas, 207, 1371, 1421.

Joon 1. Niguliste kirik ja selle lähikond 14. sajandi lõpul. B Barbara kabel, J eeskoda ehk Jüri kabel, M Matteuse kabel, C köstri maja (*custodie*), D pastoraat (*dos sancti Nicolai*) (Lumiste, M., Kangroopool, R. Niguliste kirik, joonis 48, täiendatud).

Vunki doktoritöoga.¹⁴ Rõivastatud Kristuse figuur Püha Martini katedraalis Luccas on Veronika räti kõrval üheks olulisimaks kultuspildiks, sest legendi kohaselt on krutsifiksil Jumala Poja püha pale.¹⁵ Kristuse kuju otsekui hõljub risti ees, pea küljele kallutatud ja silmad avatud. Jalad ei ole naelutatud, vaid ripuvad vabalt. Võõga kokkuseotud pikkade varrukatega tuunika oli algselt kullatud, meenutades sellisena ülempreestriks kehastunud Kristuse rõivastust Johannese ilmutusraamatus.¹⁶ Allikates on rist *Volto Santo* nime all tuvastatav alates 12. sajandist, kuid selle tähendus kasvas alles 14. sajandil, kui läänes muutus arusaamine piltide kultuslikust ja sotsiaalsest funktsioonist.¹⁷ Ka Niguliste altaril pidi olema mingi koopia imet-tegevast Lucca ristist.

¹⁴ Vunk, A. Jeesus läks maal kõndimaie: ristsõjad ja palverännakud Eesti keskajal. Argo, Tallinn, 2005, 260–263.

¹⁵ Belting, H. Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst. Verlag C. H. Beck, München, 2000, 342–343.

¹⁶ Schiller, G. Ikonographie der christlichen Kunst, Band 2: Die Passion Jesu Christi. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1968, 157.

¹⁷ Belting, H. Bild und Kult, 342–343, 422.

Kangropool ja Lumiste paigutasid Barbara kabeli torni põhjaküljele, eeldades, et selle ruumi areng oli sarnane torni vastasküljel asuvale Matteuse kabelile, kus hiliskeskageelse kabelile eelnes sellest poole väiksem ruum.¹⁸ Esmakordselt seostasid torni põhjakülge Barbara kabeliga Nottbeck ja Neumann aastail 1896–1904 ilmunud ülevaatlikus teoses “Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval”.¹⁹ Sten Karling paigutas samasse aga Maarja kabeli ja peab Barbara nime kandnuks hoopis Väikest kabelit.²⁰ Hiljem juurdus torni põhjakülje kabeli nimipühakuna siiski Püha Barbara.

Arhitektuurselt on sellest kabelist väga vähe teada. Kabeli ulatus põhja ja lääne suunal tehti kindlaks aastatel 1961–1966 Villem Raami juhitud Niguliste kiriku ehitusarheoloogiliste uuringute käigus, mil osaliselt avati selle tänini säilinud vundamendid.²¹ Selgus, et kabeli läänesein kulges piki Rüütli tänavat ja põhjasein asus praegusest kiriku põhjakülje kabelite joonest mõnevõrra põhja pool. Selle kulgemist idasuunal ei õnnestunud enam täielikult kindlaks määrata, kuna vundament lõhuti 1670. aastate algul Clodti kabeli ehitusega,²² mis määrab ühtlasi ka torni põhjakülje kabeli hiliseima lammutusaja. Torni põhjaküljel asunud kabelit võib suuruselt ja põhiplaanilt võrrelda torni vastasküljel asuva Matteuse kabeli hiliskeskageste gabariitidega. Sarnane oli nähtavasti ka kahe kabeli ruumivorm. Torni põhjaportaalist mõnevõrra idasuunal, kunagise kabeli keskteljel, asub hiliskeskage Tallinna meisterkonnale iseloomulike vormidega konsooli fragment, mis koos kilpkaarte jälgedega torni põhja- ja pikihoone lääneseinal võimaldavad rekonstrueerida keskse piilariga tsentraalse ruumi. Toonasest kabelist on praeguseni säilinud veel kaks detaili: tornist kabeli katuse alla viinud ukseava ja kabeli idaseinas (*resp.* pikihoone lääneseina välisküljel) asuv teravkaarne tiheda profileeritud ääristusega nišš, mille alumist serva kaunistavad kolm reljeefset roosi.

Kui eelkirjeldatud detailid annavad mõningase pildi suuregabariidilisest torni põhjakülje kabelist, siis Kangropooli ja Lumiste esitatud selle väiksem eelkäija, mida võiks tinglikult nimetada Barbara I-ks, nendest arhitektuursetest fragmentidest välja ei joonistu. Võib öelda, et *in situ* ei ole säilinud midagi, mis lubaks paigutada torni põhjaküljele oletatavat varasemat ehitusmahtu. Kuid Kangropooli ja Lumiste kontseptsiooni kohaselt võib Barbara I olla üks vanimaid Niguliste kiriku juurdeehitisi, mis võis torni põhjaküljel paikneda juba kabeli esmamainimise ajal 1342. aastal²³ ning see ehitati koos torni loodenurka kerkinud trepitorniga.²⁴ Et

¹⁸ Lumiste, M., Kangropool, R. Niguliste kirik, 25–26, 37.

¹⁹ Nottbeck, E., Neumann, W. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Zweiter Band, Die Kunstdenkmäler der Stadt. Zweite Lieferung, Kirchliche Kunst. Die Grabsteine Revals. Franz Kluge's Verlag, Reval, 1899, 68.

²⁰ Karling, S. Tallinn: kunstiajalooline ülevaade. Kunst, Tallinn, 2006, 34.

²¹ Böckler, T., Raam, V. Niguliste kiriku väliuurimiste dokumentatsioon – šurfid-sondaazid 1961–1966. a. Tallinn, 1971, 5–6, 8. Muinsuskaitseameti arhiiv ERA.T-76.1.1188 (P-1332).

²² Clodti kabeli ehituse on Kangropool ja Lumiste dateerinud ajavahemikuga 1671–1673 (Lumiste, M., Kangropool, R. Niguliste kirik, 46). Torni põhjakülje kabeli ja Clodti kabeli vundamendi omavahelisest seosest vt Böckler, T., Raam, V. Niguliste kiriku väliuurimiste dokumentatsioon, 5.

²³ Lumiste, M., Kangropool, R. Niguliste kirik, 25.

²⁴ Samas, 26.

selle kontseptsiooni aluseks olevate allikate tõlgendamist on käsitletud eespool, toetub alljärgnevat kiriku arhitektuursete detailide analüüsile.

On mitmeid tähelepanekuid, mis lubavad kahelda trepitorni ehituse paigutamises 14. sajandi keskpaika või selle teise poolde. Olulisim neist on trepitorni ja torni põhjaportaali ehituslik järgnevus. Torni põhjaportaaliks on suurejooneline raidportaal, millele Tallinna keskaegses arhitektuuris paralleeli ei leidu (joon 2). Tegemist on elegantse kujundusega astmikportaaliga, mille palenditel vahelduvad sügava rihvaga peened sambad. Talumitsoon on kujundatud taimornamendiga saledatest koonusjatest kapiteelidest. Nendele toetuvad arhivoldi mõigaste baasid, mis suures osas kopeerivad kapiteelide kuju. Ajaliselt võib selle portaali paigutada 14. sajandi teise poolde, mil taolised peened vormid muutusid tavapäraseks Eesti arhitektuuri mõjutanud Kesk- ja Põhja-Euroopa ehituskunsti. Portaali hili-sema dateeringu vastu räägib tõik, et hiliskeskaegse Tallinna arhitekturse ilme määras eranditult kohalik meisterkond, mille esimeseks iseloomulikuks tööks on 1404. aastal valminud raekoda.

Ehituslikult on torni põhjaportaal trepitornist vanem, kuna viimase ehitusega on osaliselt kaetud portaali läänepoolse palendi väliskülg. Seega võib öelda, et trepitorni ehituse ja torni põhjaportaali valmimise vahele jääb mõningane ajavahe-mik. Trepitorni valgustavad suured nelinurksed raidraamistuses trellitatud aknad, mis kõik on ehitusaegsed. Kui enamik neist asub trepitorni lääneküljel, siis üks asub ka idaküljel ja Kangropooli ning Lumiste kontseptsiooni kohaselt pidanuks avanema kabelisse. Trepikäigu valgustamises teise ruumi kaudu pole keskaegset

Joon 2. Torni põhjaportaal selle ees asunud kabeli konsooli ja uusaegse trepitorniga. Foto Tarmo Saaret, EKM Niguliste muuseum.

sakraalarhitektuuri silmas pidades midagi üllatuslikku. Küll aga on Niguliste kiriku trepitorni aknad 14. sajandi konteksti arvestades üllatavalt suured ja oletatav siseruumi avaneva akna vormistus viitab pigem välisaknale kui siseruumis asuvale valgusavale. Hilisemale ehitusajale võib viidata ka trepi laius. 14. sajandi konteksti arvestades on müüritrepp erakordselt avar, mis torkab silma, kui kõrvutada seda 15. sajandi algul ehitatud analoogiga käärkambris. Trepitorni ehituse võiks seega paigutada Niguliste kiriku ehitusloos võrdlemisi hilisesse perioodi, mil torni põhjaküljel kabelit enam ei eksisteerinud. See leiab ka allikalist kinnitust. 17. sajandi lõpul toimusid suured torni kindlustus- ja ümberehitustööd, mille käigus tehti valmis ka uus trepitorn.²⁵ Uue ligipääsu ehitamiseks tekkis nüüd reaalne vajadus, kuna siiani toimunud pääs torni (sh ka oreilirõdule), mis algas Matteuse kabelist ja kulges torni lõunaseinas, suleti kindlustustööde käigus.²⁶

Eelnevat kokku võttes peab tõdema, et Kangropooli ja Lumiste kirjeldatud Niguliste kiriku üht vanimat kabelit, 14. sajandi teisest poolest pärinevat Barbara I, tõenäoliselt sellisel kujul kunagi eksisteerinud ei ole. Seega tuleb algusse tagasi pöörduda. Miks me ei või allikas kirjapandud sõna-sõnalt võtta ja otsida kabelit surnuaialt? Keskaegsetes kirikuaedades võis tõepoolest paikneda üks eraldiseisev kahekordne kabelilaadne hoone, mille alumisel korrusel säilitati luid ja ülemisel viidi altari juures läbi surnute missat (ülemsks *Karner*). Uusaegsetest kirikuhoonetest tunneme seda ruumi luukambri nime all, mis oli ehitatud vastu kiriku välisseina. Ka hiliskeskajal võisid luukambrid paikneda kiriku küljes või koori all.²⁷

Surnuaial paiknenud luukabelite arengut uurinud Stephan Zilkens on tõmmanud ühe väga selge piiri 1300. aastasse. Kuni 13. sajandi lõpuni eelistati surnuaedade ja sellega seoses ka luukabelite paigutust kirikust põhja poole. Arvati, et puhastustules viibivad hinged on just selles koledas ja külmas ilmakaares, kus puudus elu (kui demonite riik välja jätta). Kabelis loetavad hingepalved ja surnute laterna igavene tuli pidid aitama neil puhastustuld kiiremini läbida. Mis aga puudutab kabelite täpsemat asetust, siis olid need enamasti surnuaia kõige kaugemas nurgas, soovitatavalt kallaku peal. See võimaldas keldritaolise luukambri rajamist. Kuni 15. sajandi alguseni oli luukambri osa maapinnas täielikult peidus, nii mõjus hoone väliselt tavalise kabelina. Alles pärast 1410. aastat hakati ehitama selliseid luukabeleid, mille alumine korrus oli pooles kõrguses maapinnal nähtav. Ülesehitus

²⁵ Niguliste kiriku arveraamatus on 1684. aastal korduvalt mainitud orelitrepi ehitust. Pärast torni lõunaseinas kulgenud müüritrepi sulgemist pääseb nii torni kui ka oreli juurde sama trepitorni kaudu, mistõttu võidigi seda arveraamatus orelitrepi ehituseks nimetada. Orelitrepi valmimisele osutab ka aastaarv 1687 oreilirõdule viiva portaali silluskivil. 1686. aastal on räägitud “uuest kabelist” torni viiva trepi ehitusest. Et selleks ajaks oli keskaegne torni põhjakülje kabel juba lammutatud, siis tekib küsimus, millist ruumi võidi nimetada uueks kabeliks. Võimalik, et uue kabeli all on mõeldud torni võlvipealset ruumi, kust tõepoolest viib trepp torni ülemisele korrusele (**Kivi, A.** Niguliste kirik. Andmeid kiriku arveraamatutest 1603–1687. a. Tallinn, 1968, 139, 164. Muinsuskaitseameti arhiiv ERA.T-76.1.842 (P-945)).

²⁶ **Lumiste, M.** Niguliste kirik. Väliuurimiste aruanne I. P. Matteuse kabel. Tallinn, 1977, 15. Muinsuskaitseameti arhiiv ERA.T-76.1.3070 (P-3215).

²⁷ **Grewolls, A.** Die Kapellen, 157–160.

jäi aga samaks: alumine korrus poole madalam ülemisest ja silindervõlviga kaetud, kabeliruum võlvitud ning akendega valgustatud. Kahel ruumil omavahelist ühendust ei olnud. Surnute latern võis asetseada nii katuseharjal kui ka ärklina seina küljes.²⁸

Luukabelite tüpoloogia on väga mitmekesine, pakkudes nii ümmargusi, polügonaalseid kui ka ristkülikukujulisi lahendusi.²⁹ Tsistertslaste kloostrites näib eelistsatud olevat just polügonaalset vormi. Põhja-Saksamaa ainus säilinud vabalt seisev luukamber ongi 1250. aasta paiku ehitatud kaheksakandiline kahekorruseline hoone Doberani tsistertslaste kloostri, mille alumisel korrusel hoiti luid ja ülemisel paiknes Püha Miikaelile pühitsetud kabel. Ehitist kroonis surnute latern.³⁰ Luukabelite patrooniks oligi enamasti hingedekaaluja Püha Miikael, kuid sõltuvalt lokaalsest traditsioonist esineb ka teisi kaitsepühakuid.³¹

Püha Barbarat peeti keskajal surijate kaitsjaks,³² mistõttu tema seostamine surnuaial paikneva kabeliga tundub veenev. Kuna eelmainitud 1342. aasta allikas on räägitud vikaaria taasloomisest, pole välistatud, et kabeli tegelik rajamisaeg ulatubki ajas

²⁸ **Zilkens, S.** Karner-Kapellen in Deutschland. Untersuchung zur Baugeschichte und Ikonographie doppelgeschossiger Beinhaus-Kapellen. (Veröffentlichung der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln, 22.) Köln, 1983, 63–69, 133, tahvel IV, VI.

²⁹ Selles kontekstis väärib märkimist ka Pirita kloostri kalmistu kabel. Kloostrikiriku kalmistul, kiriku lääneportaali vahetus läheduses, näeb veel praegugi väikese kuusnurkse kabeli säilmeid, mille idaseinas on altari vundament. 1964. aastal Villem Raami juhitud arheoloogiliste väljakaevamiste käigus uuriti kabelivaret lähemalt. Väljakaevamiste aruandest joonistub välja väike, kuid väga imposantne rajatis, mille ehituse on Villem Raam dateerinud 15. ja 16. sajandi vahetusega või 16. sajandi algusega. Aruandes mainib Raam kabeli võimaliku funktsioonina luukambrit (**Raam, V., Sedman, E.** Aruanded Pirita kloostrivaremetes 1964. aastal toimunud väljakaevamistööde ja konserveerimistööde kohta. Tallinn, 1965, 35, 36. Muinsuskaitseameti arhiiv ERA.T-76.1.586 (P-641a)). Asukohast tulenevalt võiks seda kabelit seostada luukambri ja surnute missa pidamise kohaga. Püha Birgitta ettekirjutiste järgi pidi surnuaed paiknema kirikust ida pool, st peasissepääsu ees (**Anderson, I.** Vadstena klosterkyrka. I. Kyrkobyggnaden. (Sveriges kyrkor. Volym 213.) Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1991, 50). Kuna Pirita kloostrikirikus olid nii pea- kui Maarja altar paigutatud idaseina, siis asetses peaportaal läänes. Seega pidi kesk-aegne surnuaed olema samas kohas, kus hilisem talupojakalmistu. Hilisemas käsitluses seostas Raam kabelit palveränduritega, mida omakorda ei saa lahendusena välistada (**Raam, V.** Pirita klooster. Eesti Raamat, Tallinn, 1984, 12). Erinevalt eelkirjeldatud kabelitest ei ole Pirita kabelil olnud keldri- või poolkeldrikorrust, kus oleks olnud võimalik luid säilitada (**Raam, V., Sedman, E.** Aruanded Pirita kloostrivaremetes, 31). Kui vaadelda veidi lähemat võimalikku palverännukabelit, siis ühe võimalusena võib välja tuua hilisemas ajal ülipopulaarse roosipärja liikumise, mille levikus oli oma koht ka birgitiinide ordul. 1522. aastal valmis Vadstena kloostri surnuaias kabel koos Maarja roosipärja altariga. Seal toimusid iga päev missad Neitsi Maarja, tema ema Anna ja kõikide pühakute auks. Altarit majandati kabeli kõrvale paigutatud annetus-pakkude abil, kuhu laekus raha kabelit ja sellega seotud roosiaeda külastavatel palveränduritel (**Carlsson, G.** Jungfru Marie psaltares brödraskap i Sverige. – Kyrkohistorisk Årsskrift, 1947, 47, 10–11). Kuna Pirita klooster jätkas eksistentsi ka pärast reformatsiooni, pole kabeli nii hiline ehitus võimatu (vt ka Patineri altar lk 45).

³⁰ **Zilkens, S.** Karner-Kapellen, 30–31, 54–55; **Grewolls, A.** Die Kapellen, 158.

³¹ **Zilkens, S.** Karner-Kapellen, 106–114.

³² **Wimmer, E.** Barbara. Lexikon des Mittelalters I. Hrsg. von N. Angermann jt. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2003, 1433.

palju kaugemale. Ehkki Niguliste surnuaeda on allikates mainitud alles 1331. aastal,³³ on arheoloogid leidnud 12.–13. sajandiga dateeritud luustikke Niguliste tänavale suunduva trepi lähedalt.³⁴ Kuna luukambrit oli surnuaiale vaja, sest sead ja muud loomad võisid surnute jäänused välja kaevata,³⁵ pidi ka Niguliste kiriku juures sellelaadne hoone olemas olema, võimalik, et juba 13. sajandil. Paraku ei luba praegune uurimisseis teha järeldusi, kas Barbara kabeli puhul võis tegemist olla eelkirjelatud kabelitüübiga, mis ühendas endas nii surnute missa pidamise koha kui ka luukambri.

Barbara kabeli asukohavahetus, surnuaialt kirikusse, pidi aset leidma hiljemalt 1390. aastal. Uues kabelis oli ruumi juba kahele altarile, kuid Helmold von Sagma vikaaria³⁶ oli Barbara altari juures endiselt alles. Järelikult on olemas järjepidevus vana kabeliga. Kui nüüd analüüsida Niguliste kiriku pikihoone juurdeehitisi, siis ei jäägi palju võimalusi, kuhu võiks Barbara kabeli kirikus paigutada: eeskoda või Väike kabel. Torn põhjaportaali ees asunud kabeli hilisem ehitusaeg ei luba seda Barbara kabeliga seostada ja torni lõunakülje kabel on juba keskaegseist allikaist teada kui Matteuse kabel. Et eeskoda teame 15. sajandi lõpust alates kui Jüri kabelit, siis jääbki üle ainult Väike kabel, mis ka allikalist kinnitust leiab. 1527. aastal nimetati Barbara altarit: *in der klenen capellen*.³⁷ Samaaegses vikaariate ja nende tulude registris on aga nii Barbara kui ka Lucca risti altar Barbara kabelis.³⁸ Seega on tõepoolest tegemist sama ruumiga, mida hakati pärast reformatsiooni pühaku nimest võõrutama. Viimast korda on Barbara kabelit mainitud 1530. aastal,³⁹ edaspidi esineb allikates ainult Väike kabel (joon 3).

Ehituslikult on Väike kabel pikihoone põhjalõõvi kahevõlvikuline laiendus põhjasuunal. Selle ehitamisel kasutati ära toona juba eksisteerinud eeskoja idasein, mille keskteljele toetati kabeli põhjasein. Lahendus on mõneti ootamatu, kuna sellega suleti eeskoja idaseina aken. Sellele on tähelepanu juhtinud ka Niguliste kirikut ehk kõige paremini tundnud Mai Lumiste, kelle arvates takistas kabeli põhjaseina toomist kaugemale põhja poole uusaegse Roseni kabeli keskaegne eelkäija (vt allpool).⁴⁰ Idas ulatub kabel algse pikihoone kirdenurgani. Tekkinud ruum ühendati pikihoonega avara kaheosalise arkaadi abil. Taoline kabelitüüp (*Einsatzkapelle*) sündis 14. sajandi 20.–30. aastatel Põhja-Saksamaal ja hakkas

³³ Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval (1312–1360). Hrsg. von L. Arbusow. (Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, 3. Folge, Bd. 1. Revaler Stadtbücher, 1.) Franz Kluge's Verlag, Reval, 1988, 348.

³⁴ **Talvar, P.** Archaeological investigations in Old Tallinn. – Arheoloogilised Välitööd Eestis, 1999, 89.

³⁵ Sellekohased Münsteri ja Kölni sinodi otsused pärinevad vastavalt 1279. ja 1280. aastast, vt **Zilkens, S.** Karner-Kapellen, 130.

³⁶ 1398 *vicarie her Helmoldes van Zaghe in sente Barbaren capelle*: PRB, 1406.

³⁷ Tallinna Linnaarhiiv (TLA), f. 230, n. 1, s. Bl 7-I, fol. 17r.

³⁸ **Kala, T.** Tallinna raad ja katoliku kirik reformatsiooni algaastail. – Rmt: Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost A. Andresen. Kleio, Tartu, 2001, 158–159.

³⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 2-I, fol. 26r. Vt ka **Lumiste, M., Kangroopool, R.** Niguliste kirik, 37.

⁴⁰ **Lumiste, M.** Niguliste kirik. Väliuurimuste aruanne III. Tallinn, 1979, 1. Muinsuskaitseameti arhiiv ERA.T-76.1.10363 (A-162).

piirkonnas laiemalt levima alates 1380. aastatest.⁴¹ Teistes Euroopa piirkondades kohtab seda alates 15. sajandi algusest.⁴²

Niguliste kiriku Väike kabel on dateeritud üldsõnaliselt 14. sajandi teise poolega,⁴³ kuid on toodud ka täpsem ajaline määratlus: peale aastat 1385. Viimane dateering toetub oletusele, et Väikest kabelit saab seostada allikates korduvalt mainitud Niguliste kirikus asunud Kornu perekonna kabeliga.⁴⁴ Paraku ei ole sellel oletusel mingit allikalist tagapõhja. Sidudes Väikese kabeli Barbara kabeliga saab allikalistele teadetele toetudes väita, et kabel valmis 1391. aastaks, mil on nimetatud Lucca risti altarit.

Joon 3. Barbara kabel (hilisem Väike kabel) pikihoone põhjaküljel. Foto Tarmo Saaret, EKM Niguliste muuseum.

⁴¹ Grewolls, A. Die Kapellen, 31, 38.

⁴² Samas, 45.

⁴³ Lumiste, M. Väliuurimuste aruanne III, 13.

⁴⁴ Lumiste, M., Kangropool, R. Niguliste kirik, 28.

Niguliste kiriku erinevaid ehitusetappe silmas pidades on Väikese kabeli püstitamise paigutatud perioodi, mis eelnes pikihoone ümberehitusele, kuna kabeli võlvikuid eraldav piilar on joondatud varasema pikihoone võlvitugede järgi ja arkaadikaarte tipud järgivad toonase pikihoone kilpkaarte kõrgust.⁴⁵ See tendents on tõesti Väikese kabeli juures selgelt jälgitav. Kuid vaatamata sellele on detaile, mis ei luba kabeli püstitamist paigutada pikihoone ümberehituse eelsesse perioodi. Eelnevad uurijad on seisukohal, et kabelit katab algne võlv, mis pärineb pikihoone ümberehituse eelsest ajast.⁴⁶ Kuid nad ei ole tähelepanu pööranud sellele, et kabeli kolmeosaline võõndkaar ja seda toetav seinakonsool on identsed kesklöövi samasse piirkonda jääva võõndkaarega ning seda toetavate konsoolidega.⁴⁷ Seega võib kabeli ehitust siduda pigem pikihoone ümberehitustöödega ehk siis nende tööde algfaasiga, mil uut võlvi kandesüsteemi ei olnud veel paika pandud ja kabeli ehitusel joonduti olemasoleva järgi. Põhja-Saksa linnakirikute puhul on teada, et taolist tüüpi kabeleid ehitatigi ajal, mil toimusid suuremad kirikute ümberehitustööd.⁴⁸

Kuidas võis aga Püha Barbara kabel välja näha? Põhja-Saksa kirikute visitiisooniprotokollidest selgub, et kõrvalaltarid olid missa pidamiseks alati itta suunatud, st paigutatud idaseinast või piilarist lääne poole. Säilinud allikate põhjal näib olevat sama orientatsioon ka kabelites paiknenud altaritel.⁴⁹ Niguliste Barbara kabelis pidi olema ruumi kahele altarile, üks sai sel juhul paikneda vastu praegust käärkambri seina ja teine oli piilari lääneküljel. Kuna Lucca risti altaril pidi olema mingi jäljend Püha Martini katedraalis paiknevast pühast ristist, siis on tõenäolisem, et see altar oli kabeli idaseina ääres. Sellisel juhul oleks olnud võimalik rist seinale kinnitada ja see oluks nähtav ka kabelist väljaspool. Peab siiski arvestama, et tegemist oli hiliskeskajal väga populaarse kultusobjektiga. Kinnitust leiab sellele oletusele 1527. aasta allikast, kus on kirjeldatud kabelit Lucca risti ees.⁵⁰ Kui kinnitada rist idaseinale, siis visuaalselt ongi kogu kabel selle ees. Skulptuur on avaldanud mõju ka raekirjutajale, sest oma tavapärastes aastaaruannetes altarite vikaariate kohta eksib ta ühel korral, kirjutades Lucca risti (*cruce to Luk*) asemel pruun rist (*brune cruce*).⁵¹ Martini katedraali ristilöödu on tõepoolest tumedast puust valmistatud.

Mis aga Lucca risti asukohta puudutab, siis oli tegemist algse kiriku idaseinaga, käärkamber ehitati selle vastu alles seoses koori ümberehitusega. Seega igati väärikas paik.

⁴⁵ Lumiste, M. Väliuurimuste aruanne III, 7.

⁴⁶ Samas, 10.

⁴⁷ II maailmasõja aegsetes purustustes kaotas kirik kesklöövi võlvid ja ka kõrgseinad, kuid need taastati algsetele detailidele toetudes. Originaaldetailide rekonstruktsioonile vastavus on jälgitav ka ajaloolistel fotodel.

⁴⁸ Grewolls, A. Die Kapellen, 43.

⁴⁹ Samas, 76.

⁵⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 7-I, fol. 24r.

⁵¹ Kämmerbuch der Stadt Reval 1432–1463. Hrsg. von R. Vogelsang. Böhlau, Köln, 1976 (KB I), 87. Teade käib 1434. aasta kohta. Kuigi *brune cruce* Volto santo ristile hästi sobib, teeb mõneti nõutuks 1443. aastast pärinev märkus Oleviste kiriku risti altari kohta: *des brunen crucis altare* (Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458). Hrsg. von E. v. Nottbeck. (Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, 3. Folge, Bd. 3. Revaler Stadtbücher, 3.) Franz Kluge's Verlag, Reval, 1892 (EB III), 1217).

Teise altari jaoks on ainuvõimalik koht kabelit pikihoonega ühendava arkaadi keskse tugiposti läänekülj. See on nii lai, et altari juures teeninud preester poleks teist altarit näinud. Küllap seisis seal ka Püha Barbara kuju.

Kabelid olid kirikuruumist seinaga eraldatud, tavaliselt oli selleks küll kerge puitkonstruktsioon või võre, mis ei ulatunud ukse pealdisest palju kõrgemale. Pole välistatud, et kabelil oligi ainult üks⁵² ja see paiknes Lucca risti võlvikus, sest Barbara altar oleks otse ukse alla jäänud.

Väikese kabeli üldilme määravad kaks suurt akent, mis ulatuvad väga madalale. Läänevõlvikus on aknaalune pind kujundatud lihtsa tagasiastena, kuid idavõlvikus kahe segmentkaarse nišina. Kahe võlviku vahel asetseb kolmnurkse viiluga nišš, mis pidi täitma kapi funktsiooni. Tõenäoliselt hoiti siin altaririistu, mida kasutasid mõlema altari juures teenivad vikaarid. Tähelepanu köidab idavõlviku akna all asuva niši baldahhiiniks vormitud ülaosa. Milleks nii rikkalik kujundus? Seletuse leiab rae arveraamatust: 1459. aastal maksti 12 marka raepingi uuendamise eest, mis paiknes akna all.⁵³ See on ainus koht Niguliste kirikus, mis vastab sellele kirjeldusele. Nišš on nii lai, et mahutaks pingile kuus inimest, ja nii sügav, et baldahhiin neid kataks. 1491. aastal valmistas Johan Snitker uue raepingi.⁵⁴ Arveraamatus on kahel korral mainitud ka rae akent.⁵⁵ Kas sellest võiks järeldada, et Tallinna rael oli Nigulistes oma kabel? Altarite vikaariate analüüsist lähtuvalt võiks sellele isegi jaatavalt vastata.

Ajavahemikul 1432–1462 on rae raamatupidamises mainitud Lucca risti altarit 58 korda (lisaks veel pruun rist), hommikumissat 56 korda, Blasiuse altarit 33 ja Matteuse altarit ning kabelit kokku 32, lisaks veel Margareta altarit 19 ja uut risti 8 korral. Lucca risti altari vikaaria väljamaksed on rutiinselt ühesugused: kaks korda aastas eraldati kindel summa (algselt 4, siis 6 Riia marka) Püha Vaimu kiriku kirikhärrale Ludeke Karwelile. Seega maksis raad oma kabeli⁵⁶ kirikhärrale lisatasu Lucca altari juures teenimise eest. Me küll ei tea, missuguse kapitali pealt raad intresse maksis, kuid arvestades summa suurust, väljamaksete korrapära ja vikaari staaži (Ludeke teenis altari juures alates 1432. aastast⁵⁷ kuni surmani aastal 1469⁵⁸), võiks teha järelduse, et rael oli altarile patronaadiõigus.⁵⁹ 1527. aastal ongi Lucca altarit raealtarina nimetatud.⁶⁰

Barbara altar rae arveraamatutes ei kajastu, küll aga rendiseraamatus. 1447. aasta kohta võib lugeda, et Hinrik Wegeri 100 Riia margasest pärandist hakati maksma

⁵² 1500. aastal on mainitud Barbara kabelile valmistatud uut lukku: TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 208r.

⁵³ *vor dat vinster boven deme raetstole*: KB I, 1098.

⁵⁴ *Kämmereibuch der Stadt Reval 1463–1507*. Hrsg. von R. Vogelsang. Böhlau, Köln, 1983 (KB II), 2135.

⁵⁵ Samas, 1781, 2230.

⁵⁶ Raekirikuna (*rades karke*) on Püha Vaimu kirikut mainitud Bernt Notke kirjas. Vt pikemat kommentaari Püha Vaimu kiriku staatuse kohta **Kala, T.** Ludeke Karwel, 158.

⁵⁷ KB I, 2.

⁵⁸ KB II, 1366.

⁵⁹ Vikaariate kohta vt lähemalt **Kala, T.** Ludeke Karwel, koguduse vaimulik. – Rmt: **Kala, T., Kreem, J., Mänd, A.** Kümme keskaegset tallinlast. Varrak, Tallinn, 2006, 167–68, 173. Tallinnas makstav vikaari tasu jäi tavaliselt 4–12 Riia marga vahele aastas ühe vaimuliku lääni kohta. Seega sai Ludeke maksimaalse summa Lucca altari juures teenimise eest.

⁶⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 7-I, fol. 25r.

iga-aastast intressi Jaani kiriku kirikhärrale Barbara altari juures teenimise eest.⁶¹ 14. sajandil oli mäletatavasti sissetuleku allikaks rüütel Helmold von Sagma pärand.

Suuremates hansalinnades oli raekabel ühes linna kesksematest kogudusekirikutest, turuplatsi läheduses. Asukoht kirikus järgis alati raekoja paiknemist. Raepink oli loomulikult selles kabelis, kui aga rael oma kabelit polnud, asetses pink kirikuruumis.⁶² Tallinnas pidas raad oma istungeid Pühavaimu kirikus,⁶³ kuid eelnevat silmas pidades ei saa välistada raekabeli olemasolu ka Niguliste kirikus, ehkki vikaaria rajamist Lucca altari juurde võiks pidada pigem privaatseks kui korporatiivseks. Mäletatavasti oli see tehtud raehärra Johan Duderstadi ja tema naise mälestuseks, asutamisega võis küll tollane bürgermeister seotud olla. Eesmärgiks võis olla ka raemissade pidamine mitmes linna kirikus, sest keskaegses ühiskonnas poleks valitsus olnud legitiimne ilma taevalike valitsejate toetuseta.⁶⁴ Isegi kui me ei oska ruumi võimalikke funktsioone täpselt määratleda, võib kindel olla, et siin peeti raehärradele hingepalveid, ja kus oleks selleks võinud olla veel parem koht kui surnute pühaku Püha Barbara kabelis?

EESKODA EHK PÜHA JÜRI KABEL

Hansalinnade kirikute eeskojad paistsid linnapildis silma. Erinevalt pultkatus-tega kabelitest oli neil rikkalikult dekoreeritud viil. Kirikute peasissekäigud olid orienteeritud linna keskusele ja kuna selles küljes paiknes ka surnuaed, siis ei varjutanud ümbritsevad majad vaatepilti. Pastoraat paiknes pühakoja teisel küljel.⁶⁵ See kirjeldus sobiks samahästi ka Niguliste hiliskeskaegsele kirikule ja kirikaiale.

Niguliste kiriku põhjaportaali ees asuvat keskaegset eeskoda on esmapilgul raske ära tunda. Kogu hooneosa välisilme on barokne, pärinedes 1670. aastatel toimunud ümberehitustöödest. Toona kahevõlvikulise eeskoja idapoolse võlviku põhjasein lammutati ja samale asukohale ehitati üles eeskoja uhke peafassaad, läänepoolne võlvik lammutati aga täielikult ning sinna ehitati maanõunik Clodti matusekabel.⁶⁶ Keskaegsetest põhikonstruktsioonidest on säilinud vaid idasein ja võlv, mis kumbki tähistavad erinevat ehitusjärku. See, millal Niguliste kirikule eeskoda ehitati, pole teada. 1970. aastatel läbiviidud kiriku ehitusarheoloogiliste uuringute käigus tehti kindlaks, et eeskoda on ehitatud vastu pikihoone põhjaseina ehk siis kuulub pikihoonest hilisemasse ehitusetappi.⁶⁷ Samas selgus ka, et eeskoja

⁶¹ PRB, 980.

⁶² Grewolls, A. Die Kapellen, 96–98.

⁶³ Kala, T. Ludeke Karwel, 158.

⁶⁴ Heckert, U. Die Ratskapelle als Zentrum bürgerlicher Herrschaft und Frömmigkeit. Struktur, Ikonographie und Funktion. – Blätter für deutsche Landesgeschichte. Neue Folge, 1993, 129, 163.

⁶⁵ Grewolls, A. Die Kapellen, 152.

⁶⁶ Lumiste, M. Väliuurimuste aruanne III, 39.

⁶⁷ Lumiste, M. Niguliste kirik. Väliuurimuste aruanne II. Tallinn, 1979, 37. Muinsuskaitseameti arhiiv ERA.T-76.1.10302 (A-101).

algset ulatust läänesuunal ei ole hilisemate kabelite ehituse ja pikihoone loode-nurga purustuste tõttu enam võimalik kindlaks määrata.⁶⁸ Kuid mida on siis selle suuremahulise keskaegse ehitise kohta üldse võimalik öelda? Nagu eespool mainitud, on eeskojal vähemalt kaks ehitusjärku. Esmalt valminud ruumist on tänaseni säilinud kauni raidraamistuses aknaga idasein⁶⁹ ja kaks ümarturpa, millel on kõrge hulknurkne baas ning lehemotiiviga kapiteel. Üks neist asub eeskoja kirdenurgas ja teine Roseni kabeli lõunaseinas. Viimati nimetatu paikneb sekundaarses asukohas, kuid esimese uuringutest selgus, et see on oma algses positsioonis.⁷⁰ Hetkel toetab see nurgaturp lihtsat servjoonvõlvi, kui aga vaadata võlviga seonduvat Tallinna hiliskeskaegsetes vormides võõndkaart ja seda toetavaid konsoole Clodti kabeli kohal, võib suure kindlusega öelda, et need ehituslikud detailid ei kuulu samasse ajastusse. Seega on eeskoja algne võlv mingil põhjusel hävinenud. Või on siin tegemist hoopis suuremahulise keskaegse ümberehitustööga? Eelnevad uurijad on eeldanud, et kui hiliskeskaegne eeskoda oli kahevõlvikuline, siis oli kindlasti selline ka algne ruum.⁷¹ Peame tõdema, et meil ei õnnestunud leida andmeid, ei ehituslikke detaile ega ka arhiiviallikaid, mis lubaks esialgse eeskoja võlvikute arvust järeldusi teha. Küll aga aitaks eeskoja laiendamine seletada võlvide ja nende toendsüsteemi ajalist suurt erinevust – ühevõlvikulise ruumi kahevõlvikuliseks ehitamise puhul võlviti tekkinud ruum koos. Kui nüüd püüda dateerida neid kaht ehitusjärku, siis nagu eespool nimetatud, pärinevad eeskoja võlvid hiliskeskaegsetelt Tallinna ehitusmeistritelt. Algse eeskoja dateerimine on aga tunduvalt keerulisem. Et tegemist on Tallinna meisterkonna eelsete vormidega, võib selle ehitusjärgu paigutada 14. sajandisse.

Kuid miks peaks eeskoda laiendama? Keskaegses kirikus ei olnud eeskoda vaid sissekäik. Sellel ruumil oli mitmeid erinevaid funktsioone: seal loeti ette pühakirja, toimus vaeste hoolekanne, see oli koht patukahetsejatele, seal toimusid matused, ristimised ja kohtumõistmised ning see oli suurte protsessioonide viimaseks peatuspaigaks.⁷² Lisaks sellele niigi vilkale tegevusele hakati eeskodasid alates 15. sajandist kasutama ka altarite paigutamiseks ja väiksemate eraldatud kabelite tarbeks.⁷³ Kas neid kõiki tegevusi ka Niguliste kiriku eeskojas harrastati, pole teada. Mõnest siiski andmeid leidub. 1970. aastate ehitusarheoloogiliste uuringute käigus avati eeskoja idapoolse võlviku põranda all kümme hauakambrit. Nende täpne ajaline määratlemine oli keeruline, kuid kõik olid hauaplaatidega suletavad ja seotud keskaegse eeskoja põranda tasapinnaga.⁷⁴ Seega võib eeldada, et Niguliste kiriku eeskotta maeti juba keskajal.

Jüri (Georgiuse) kabelit on teadaolevalt esmakordselt mainitud alles 1485. aastal.⁷⁵ Sten Karling näib olevat esimene, kes allikates esineva Georgiuse või Jurgeni

⁶⁸ Lumiste, M. Väliuurimuste aruanne III.

⁶⁹ Idaakna sulgemisest vt Barbara ehk Väike kabel lk 39.

⁷⁰ Lumiste, M. Väliuurimuste aruanne III, 21–22.

⁷¹ Samas, 19; Lumiste, M., Kangropool, R. Niguliste kirik, 27.

⁷² Grewolls, A. Die Kapellen, 150.

⁷³ Samas, 148.

⁷⁴ Lumiste, M. Väliuurimuste aruanne III, 23.

⁷⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 35b, fol. 275r.

kabeli eeskojaga seostas. Missugustele andmetele ta toetus, pole teada.⁷⁶ Püha Jüri on eeskoja kaitsepühakuna väga ebatavaline, vähemalt Põhja-Saksamaa hansalinnade kontekstis. Seal olid need eranditult pühitsetud Maarjale või Annale.⁷⁷

Altareid on Jüri kabelis allikaliselt teada kaks: nimipühaku ja suurkaupmees Heise Patineri altar. Georgiuse altarit Georgiuse kabelis on mainitud seoses preester Leuertiga, kes teenis seal ajavahemikul 1513–1520.⁷⁸ Samas kabelis teenis aastatel 1506–1509 ka “vana härra Nicolaus”, kuid tema puhul on märgitud ainult Georgiuse kabeli altarit, täpsustamata selle pühitsust või patrooni.⁷⁹

Heise Patineri altarit on selles kabelis asuvana mainitud aastatest 1525–1527 pärinevas vikaariate ja nende tulude registris.⁸⁰ Esmakordselt, küll ilma asukoha määranguta, ilmus see altar allikatesse 1511. aastal, mil on mainitud altaril seisnud Maarja kuju tarbeks tehtud hõbenööpe.⁸¹

Kuid kumma altari juures teenis “vana härra Nicolaus”? Kas see võis olla Heise Patineri altar?⁸² Kuid kas ei võiks altari pühitsuse või patrooni mainimata jätmine tähendada seda, et sel ajal oligi Jüri kabelis ainult üks, nimipühaku altar, ja teine asutati sinna alles 1509. ning 1511. aasta vahel? 1509. aastal oli Heise Patinerist saanud raehärra.

Alam-Saksimaal Duderstadtis sündinud Heise Patiner sai Tallinna kodanikuks 1502. aastal, enne seda tegutses ta kaupmehena Narvas. Patiner pärines mõjukast perekonnast: isa oli Braunschweigi hertsogi nõunik ja kantsler, kaks venda kanoonikud Braunschweigis. Allikatest ilmneb, et ka Heise Patiner ise oli tõsine katoliiklane, kes jäi oma usule truuks ka pärast reformatsiooni. Tallinnas tõusis ta ühiskondlikult kõrgele positsioonile, saades 1520. aastal bürgermeistriks.⁸³ Aastail 1506–1516 oli ta Niguliste kiriku eestseisja.⁸⁴ Patiner suri 1536. aastal, püüdes heldekäeliselt raha ka Liivimaa ja Saksamaa kiriklikele institutsioonidele. Erakordselt suure summa, 1000 marka, jättis ta Piritla kloostri.⁸⁵ See annetus võib rääkida päris palju Patineri vaimsetest suundumustest, mis omakorda aitab lahti harutada tema altari ikonograafiat.

Patineri altari võimaliku asukoha leidmisel paelus meie tähelepanu Niguliste kiriku eeskoja idaseinas asuv tänaseni interpreteerimata hiliskeskaegses raidraamistuses kõrge seinakorv (joon 4). Orva algne kuju on lõhutud uusaegse vää-

⁷⁶ **Karling, S.** Tallinn, 34.

⁷⁷ **Grewolls, A.** Die Kapellen, 150.

⁷⁸ **Kala, T.** Tallinna hiliskeskaegne kirik enne luterlikku reformatsiooni. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus. Tartu, 1996, Diss B-388, 65.

⁷⁹ Samas.

⁸⁰ **Kala, T.** Tallinna raad ja katoliku kirik, 158.

⁸¹ **Derrick, T.** Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde (1364–1549). (Edition Wissenschaft, Reihe Geschichte, Bd. 59.) Tectum Verlag, Marburg, 2000, 150.

⁸² **Kala, T.** Tallinna hiliskeskaegne kirik, 65.

⁸³ **Derrick, T.** Das Bruderschaft, 150–151.

⁸⁴ **Kuujo, E. O.** Die rechtliche und wirtschaftliche Stellung der Pfarrkirchen in Alt-Livland. (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia. Sarja B, 79, 2.) Suomalainen tiedeakademia, Helsinki, 1953, 189.

⁸⁵ **Derrick, T.** Das Bruderschaft, 150.

Joon 4. Eeskoja idasein oletatava luukambri ja Heise Patineri altariga. Foto Tarmo Saaret, EKM Niguliste muuseum.

ridele viiva trepikäigu ehitusega ja seetõttu mõjub see pealiskaudsel vaatlusel pidulikult kujundatud seinanišina. Kuid lähemalt vaadates muutub olukord sootuks. Ehisraamistusega on edasi antud eendtugedele toetuvat ümarkaarse avaga baldahhiini, mille avause ülaserava kaunistavad keskse ristlillikuni suunduvad krabid ja allserva palistab poolringikujuline roosipärg. Eendtugedest kasvavad välja astmelised fiaalid ja baldahhiini ülaosa kaunistavad neli miniatuurset ehisraamistuses teravkaarset petiknišši. See on väga imposantne kompositsioon, mille algset mõju vaatajale suurendas veelgi raidraami katnud polükroomia. Võib eeldada, et see ehisraamistus ei ole olnud pelk niši kaunistus, vaid on pigem altarit katnud. Niši serva ääristavate rooside järgi võiks altari nimipühakuks pidada Neitsi Maarjat. Et teadaolevatest Jüri kabeli altaritest saab vaid üht Jumalaemaga seostada, võib eeldada, et kabeli idaseinas asuv roosidega palistatud raidbaldahiin on katnud Heise Patineri altarit ja sellel seisnud Maarja kuju.

Kui püüda lahti harutada selle altari ikonograafilist sõnumit, siis ei saa me mööda minna nii niši serva ääristavast pooliku roosipärja motiivist kui ka Patineri enda tõsiusklikust taustast ja sidemetest väljaspool Liivimaad. Saksamaal oli sel perioodil ülipopulaarne roosipärja vennaskondade liikumine, milles osalejate arv tõusis 1514. aastaks miljonini. Igal vennaskonnal oli oma Maarja altar.⁸⁶ Tallinnas on teada Maarja vennaskond Oleviste kiriku juures, kellega seondub ka sealse

⁸⁶ Carlsson, G. Jungfru Marie psaltares brödraskap, 2.

Maarja kabeli ehitus.⁸⁷ Niguliste kiriku varade loetelus oli 1488. aastal lisaks rohkearvulistele Jumalaema peahetele ja mantlitele veel 50 korallist koosnev roosipärg.⁸⁸ Rootsisis olid roosipärja vennaskondade vaimsed ideoloogid birgitiini vennad,⁸⁹ mistõttu võib oletada, et Pirita klooster täitis sama rolli Tallinnas (vt ka viide 29). Roosipärjapalved mõjutasid 1470. aastatest alates väga tugevalt ka kirikute interjööri, täites seinad roosipärja keskel seisvate apokalüptiliste madonnadega.⁹⁰ Kuigi Niguliste eeskojas on ainult poolik, kahesteistkümnest roosist koosnev pärg, võiks seda siiski seostada altaril paiknenud patulunastust tähistava Neitsi Maarja figuuriga.

Keskaegse Tallinna kontekstis on taoline altar võõras, kuid Oleviste kiriku Pawelsi kenotaaf näitab samuti, et välismaist päritolu suurkaupmehe osalusel loodi reformatsiooniaegsesse Tallinna nii mõnigi traditsioonilisest erinev objekt.

Kui eeskoja idaseinas asuvat raidraamistuses nišši võib tõlgendada Patineri altarina, siis kus võis paikneda Jüri altar? Eeskoja idavõlvikus on ruumi napilt, kuna selle keskel pidi kirikusse pääsuks avatuks jääma. Ainsana tuleb sel juhul kõne alla nüüdseks lammutatud läänepoolne võlvik, mis käiguteest eemal asetsevana moodustas iseseisva ruumiosa ja sai seetõttu eksisteerida eraldiseisva kabelina. Tõenäoliselt paiknes siin ka madalreljeefis raidkivi, millel oli kujutatud Püha Jüri lohet tapmas. Ligikaudu meetrilaiune ja -kõrgune reljeef asus 19. sajandi lõpul põhjalöövi kõige tornipoolsema piilari lõunaküljel,⁹¹ praeguseks on alles vaid foto ja joonis.⁹² Mõtlemata paneb asjaolu, et pühak kannab 14. sajandi teise poole saksa rüütli varustust.⁹³ Püha Jüri vennaskonda on Tallinnas mainitud 1419. aastal, suure tõenäosusega tegutses see Toompeal.⁹⁴ Kas on reljeefi valmistamisel kasutatud mingit varasemat eeskujut või pärineb see nimetatud vennaskonnaga seotud ruumidest või on hoopis kabel seni arvatust tunduvalt vanem?

Eeskojaga võiks siduda veel üht väikest, kuid väga olulist juurdeehitist. Seoses Barbara kabeli asukoha muutusega pidi valmima ka uus **luukamber**. See võis keskaegsete kirikute juures esineda mitmel kujul. Lisaks eelkirjeldatud surnuaial asuvatele hoonetele ja lihtsatele kiriku juurdeehitistele võidi selles funktsioonis kasutada isegi eeskojas või kiriku sissepääsu juures asetsevaid nišše, mille sisu tuletatakse mõõdujatele pidevalt meelde nende endi surelikkust. Kui kirikuaias seisnud kahekorruselise hoone puhul eksisteerisid luukamber ja kabel koos (ehkki erinevate sissepääsudega), siis kiriku külge ehitatuna ei olnud need enam ühendatud.⁹⁵

⁸⁷ **Kala, T.** Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid ja nende usu elu normatiivsed vormid. – Tuna, 2010, 2, 20.

⁸⁸ **Hausmann, R.** Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval. Druck Häcker, Riga, 1899, 246–247.

⁸⁹ **Carlsson, G.** Jungfru Marie, 29.

⁹⁰ **Åkestam, M.** Bebildelser. Om bildbruk under medeltiden. (Sällskapet Runica et Mediaevalia. Scripta minora, 19.) Sällskapet Runica et Mediaevalia, Stockholm, 2010, 257.

⁹¹ **Nottbeck, E., Neumann, W.** Geschichte und Kunstdenkmäler, 91, 93.

⁹² Joonis vt **Nottbeck, E., Neumann, W.** Geschichte und Kunstdenkmäler, 91, 93. Foto on ära toodud: **Lumiste, M., Kangroopool, R.** Niguliste kirik, 25.

⁹³ **Funcken, L., Funcken, F.** Rüstungen und Kriegsgerät im Mittelalter. 8.–15. Jahrhundert. Mosaik Verlag, München, 1979, 92–93, 140–141.

⁹⁴ **Kala, T.** Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid, 10.

⁹⁵ **Grewolls, A.** Die Kapellen, 157.

Eeskoja enda võib luukambrina välistada, sest seda kasutati keskajal surnu hoidmise kohana, et avalikkus enne missat kadunukest näha saaks. Mõisted *benhus* ja *likhus* ei olnud sünonüümid. Kuid eeskojast väga palju kaugemale minna pole ka mõtet. Nimelt asub selle kirdenurgas suurejooneline teravkaarne ava, mis ühendab eeskoda uusaegse, 1651. aastal valminud Roseni kabeliga.⁹⁶ Vormilt keskaegne ava ei sobi kuidagi 17. sajandi keskpaiga ehitustavadega. Kas ei võiks seda seostada eelnimetatud Roseni kabeli keskaegse eelkäijaga? Sellisel juhul võiks rekonstrueerida väikeste mõõtmetega juurdeehitise, mis oli suure ava kaudu eeskojaga ühendatud. Seda võiks kirjeldada pigem suuremõdulise niši kui omaette ruumina. Kas me siin ei olegi jälile jõudnud Niguliste kiriku hiliskeskaegsele luukambrile – ruumile, mille eest möödusid kõik kirikus käijad, nähes seal oma üürikese maise elu paratamatu lõpu meeldetuletust?

MAARJA KABELID

Neitsi Maarja altarit, mis paiknes nii torni all kui koori ees, on seoses Niguliste kiriku vikaariatega korduvalt mainitud.⁹⁷ Allikatesse ilmus see esmakordselt seoses Herman van Korne vikaariaga 1407. ja 1409. aastal.⁹⁸ Esimesel juhul fikseeritakse altari asukoht torni juures (*by deme thorne*), teisel torni all (*under deme thorne*). 1411. aastal oli aga Maarja altar koori ees (*vor deme kore*).⁹⁹ Niisamuti veel ka mitmel järgneval aastal.¹⁰⁰ See äratub tähelepanu, sest teiste altarite puhul on märge asukohast pigem erandlik. Mõistetav oleks see juhul, kui Niguliste kirikus ongi kaks Maarja altarit. Esimese sellesuunalise vihje annavad kaks pärandiraamatu sissekannet 1428. aastast: 30. aprillil on altarit mainitud Maarja kabelis,¹⁰¹ 30. augustil Maarja altarit koori ees.¹⁰² Aasta hiljem on uuesti juttu Neitsi Maarja altarist kabelis,¹⁰³ kolm aastat hiljem aga koori ees.¹⁰⁴ Võib arvata, et

⁹⁶ Lumiste, M., Kangroool, R. Niguliste kirik, 46.

⁹⁷ Kangroooli ja Lumiste arvates tuli altar ajutiselt teisele kohale tõsta seoses torni kaarava rajamise või suurendamisega (Lumiste, M., Kangroool, R. Niguliste kirik, 46). Lumiste pakub sellise võimaluse välja seoses väliuuringute käigus ilmnenu pikihoone lääneseina kaarava all oleva müüri lõigu lõhutud ja murtud iseloomuga (Lumiste, M. Väliuurimiste aruanne II, 39). Niguliste kiriku tornialuse kaarava puhul võiks siiski rääkida selle suurendamisest, kuna kirik järgib ülesehituses Vestfaali piirkonnale omast ruumivormi (Lumiste, M., Kangroool, R. Niguliste kirik, 15), kus tornialune ruum on pikihoonega ühendatud. Lisaks sellele hõlmas pikihoone ja torni valmimise ajal linnapiire ka Niguliste kvartalit, seega polnud mingit vajadust iseseisva kindlusliku torni järele (Zobel, R. Tallinn (Reval) keskajal. Linnaehitus 13.–14. sajandil. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2001, 91; Kadakas, V., Mäll, J. Märkmeid Tallinna vanemast topograafiast. – Rmt: Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. (Muinasaja teadus, 11.) Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, Tartu, 2002, 417).

⁹⁸ PRB, 428, 449.

⁹⁹ EB III, 641.

¹⁰⁰ 1413: PRB, 504; 1416: EB III, 792; 1419: EB III, 844.

¹⁰¹ EB III, 953.

¹⁰² Samas, 960.

¹⁰³ 1429: EB III, 981.

¹⁰⁴ 1431: PRB, 789.

koori ees olev altar on seesama, mida sajandi lõpu poole on mainitud olevat mustpeade pingistiku ees ja mis Anu Mäni arvates on identne Kanuti gildile kuuluva Knudi altariga. Altaril paiknes Maarja kuju, millele 16. sajandi algul valmistati pruunist sametist mantel. Kanuti gild maksis ka selle kleitide puhastamise eest.¹⁰⁵

Kus aga paiknes siis Maarja kabel ja kas seal asetsev altar oli seesama, mida on mainitud 15. sajandi algul torni all või kõrval? Kangropool ja Lumiste lähtusid arusaamisest, et kirikus oli üks Maarja altar, ning nad paigutasid selle tornialusesse võlvikusse.¹⁰⁶ Keskaegsetes kirikutes võidi tornialust ruumi tõepoolest kabelina kasutada, kuid siis ei olnud see inimestele läbikäidav. Kui tegemist oli eeskojalaadse kabeliga, pidi portaalide asetus olema selline, et altari ümber jäi privaatne ruum.¹⁰⁷ Niguliste kiriku läänetorni avanesid kaks portaali: põhjaportaal ja Matteuse kabeli portaal. Viimane paiknes algselt lõunaseina keskosas. Seega oleks Maarja kabelile jäänud vaid väike ruumiosa põhjaseina ääres.

Tegelikult ei tohiks sõna *under* nii üheselt võtta. Sõnaline tähendus ei pea ühtima ruumilise kogemusega. Kui te seisate võimsa torni juures, tajute füüsiliselt selle kõrgumist enda kohal. Esimest korda mainitigi Maarja altarit torni kõrval. Hea paralleeli võib tuua seoses Matteuse kabeliga, kus lihunike tsunfti altarit on mainitud torni all.¹⁰⁸ Teatavasti asetseb kabel torni lõunaküljel. Seega tuleks Maarja altarit otsida pigem torni lähedalt pikihoonest, Jumalaema traditsioonilisest asukohast põhjalöövis. Sealne läänevõlvik torkabki silma oma eripärase kujundusega (joon 5). Lääneseinas on kaks laia segmentkaarset nišši, mis on omavahel ühendatud aknapostilaadse sambakesega. Nende aluspõhja kõrgus sobib mõnusalt istumiseks. Ilmselgelt ongi tegemist isteniššidega, mis hõlmavad peaaegu terve võlviku laiuse. Põhjaseinas on väga lai ja sügav kolmnurkse pealdisega nišš, mis sarnaselt Väikese kabeli niššile võis funktsioneerida kapina. Tõenäoliselt hoiti siin liturgilisi nõusid ja missarõivaid. Selle kõrval on neljakandiline sügav orv, mille funktsioon jääb mõistatuseks. Ühe skulptuuri paigutamiseks oleks see ebaoproportsionaalselt suur. Võib-olla on siingi tegemist kapiga.

Kullassepp Herman van Korne tegutses Tallinnas 1385. aastast,¹⁰⁹ kuid vikaaria asutas ta 1407. aastal.¹¹⁰ Temanimeline kabel ilmus allikatesse esmakordselt 1419. aastal, kui Hermani naine annetas vikaaria jaoks 15 Riia marka. Selleks ajaks pidi ta surnud olema.¹¹¹ Uuesti on kabelist juttu tehtud seoses tema poja Hinrik van Korne laste eestkostja annetusega 1429. aastal, kuid seekord on seda nimetatud Maarja kabeliks¹¹², 1431. aastal aga Hinrik van Korne kabeliks, seekord tehti

¹⁰⁵ **Mänd, A.** Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – Vana Tallinn, 2005, XVI (XX), 135.

¹⁰⁶ **Lumiste, M., Kangropool, R.** Niguliste kirik, 25.

¹⁰⁷ **Grewolls, A.** Die Kapellen, 45–46.

¹⁰⁸ **Hausmann, R.** Der Silberschatz, 249.

¹⁰⁹ **Friedenthal, A.** Die Goldschmiede Revals. Lübeck, 1931, 60.

¹¹⁰ PRB, 428.

¹¹¹ Samas, 581.

¹¹² EB III, 981.

Joon 5. Kornede perekonnakabel pikihoone põhjalöövi läänevõlvikus. Foto Tarmo Saaret, EKM Niguliste muuseum.

väljamaksed altari peetud hingemissade eest.¹¹³ Pole kahtlust, et Kornede perekonnakabeli kaitsepühak oli Neitsi Maarja.

Herman oli rikas kullassepp, kes elas Niguliste kiriku naabruses Seppade (Harju) tänaval. 1410.–1414. aasta tornipealike nimekirjas oli Herman Harjuvärava ja poeg Hinrik kõrvalasuva Kitsetorni ülemaks. See fakt on tõepoolest tähelepanuväärne, sest tornipealikud olid tavaliselt raehärrad.¹¹⁴ Kullasseppade tööd väärtustati kesk-aegses ühiskonnas kõrgelt, kuid nende tsunftid kuulusid ikkagi käsitöölise gildi koosseisu, mis poleks pidanud tagama kuigi kõrget sotsiaalset positsiooni tolle-aegses linnaühiskonnas. Prestiizne elukutse ja hea majanduslik seis tegid neist aga lugupeetud kodanikud: kullasseppade sõna maksis kohtuprotsessidel, neid määrati testamendi tunnistajateks ning pärandi haldajateks.¹¹⁵ Kuid Herman van Korne ei olnud lihtsalt auväärne kodanik: ta oli ainus tallinlane, kes jaksas 15. sajandil teiste hansalinnade jõukate bürgeritega ühte sammu astuda ja endale kabeli ehitada. Kornede perekond hoidis kabelit enda käes üle saja aasta, veel 1517. aastal peeti seal jutlusi.¹¹⁶

Lõpuks tuleks tähelepanu pöörata veel ühele võimalikule Maarja kabelile. 15. sajandi keskpaiku tekkis peaaegu igasse suuremasse Põhja-Saksamaa koguduse-

¹¹³ PRB, 803.

¹¹⁴ **Friedenthal, A.** Die Goldschmiede, 2, 60; tornipealike nimekirja vt **Zobel, R.** Tallinna kesk-aegsed kindlustused. Tallinn, 1980, 105.

¹¹⁵ **Mänd, A.** Hans Holtappel, kullassepp. – Rmt: **Kala, T., Kreem, J., Mänd, A.** Kümme kesk-aegset tallinlast. Varrak, Tallinn, 2006, 92, 120.

¹¹⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 242v.

kirikusse Maarja tunnikabel, kus peeti igapäevaselt kanoonilisi tunnipalvusi Jumala-ema auks. Tunnipalvuste lauljate jaoks asutati vikaariaid, enamasti korporatiivseid. Kõige sagedamini oli tegemist torni kõrval paikneva ruumiga, sest see oli üks väheseid vabu kohti täiendava kabeli püstitamiseks. Alternatiivseks võimaluseks oli kooriümbriskäigu tsentraalse idakabeli ümberehitus või mõne olemasoleva kabeli multifunktsionaalseks muutmine.¹¹⁷ Takistuseks ei olnud ka mitme Jumalaema kabeli olemasolu. Lüübeki Peetri kirikus oli perekond Freudenbergile kuuluv kabel, kus oli Maarja altar. Kabelit kutsuti ka Maarja kabeliks. Torni kõrval oli aga Maarja tunnikabel.¹¹⁸

Niguliste kiriku teenistustest on teada, et siin peeti Neitsi Maarja tunnipalvusi. 1520. aastate esimese poolega dateeritud nn altarieestseisja raamatust selgub, et tunnipalvusi viisid läbi seitse preestrit ja kasutati orelit.¹¹⁹ Seega pidi tegemist olema piisavalt suure ruumiga. Selles kontekstis pakub huvi torni põhjaküljel paiknenud kabel, mida varasemas kirjanduses on kutsutud Barbara II-ks. Nagu eespool mainitud, võimaldab säilinud konsoolifragment koos kunagiste kilpkaare jälgedega rekonstrueerida keskse piilariga tsentraalse ruumivormi. Kuna konsool paikneb ligikaudu kaks meetrit kõrgemal Matteuse kabeli analoogsest torniseina konsoolist, siis oli tegemist Tallinna oludes tähelepanuväärse ruumiga, olles omalaadseks edasiarenduseks senistele profaansetele kaheosalise ruumilahendusega saalidele (raekoda, Suurgild, Olevi gild).

Kangropool ja Lumiste sidusid avara kabeli ehitamise torni põhjaküljele kiriku eestseisjate laenuga 1446. aastal, mis oli seni teadaolevaist suurim.¹²⁰ Kuna kiriku eestseisjate arveraamatus aastatest 1465–1520 kabeli ehitus ei kajastu, võib Kangropooli ja Lumiste dateeringuga, 15. sajandi keskpaigas, nõustuda.

Arvestades kabeli asendit, suurust ja ruumivormi, jääb mulje, et torni lõunaküljel paikneva Matteuse kabeli ümberehitusel 15. sajandi lõpul kopeeriti olemasolevat põhjakülje kabelit. Kuna Matteuse kabelis oli orel, võis see olla olemas olnud ka eeskuju andvas kabelis. Väike kooriorel paigaldati alles 1482. aastal, mistõttu oleks raske ette kujutada, et tunnipalvusteks kasutati suurt lääneseina orelit.

Veel üheks Maarja tunnikabeli kasuks rääkivaks argumendiks on paari meetri kõrgusel paiknev nišš kabeli idaseinas. Suuruselt ja asukohalt on see pühaku kuju jaoks sobiv. Erandlikuks muudavad selle niši kolm reljeefset roosi raami alumisel äärel. Need on paigutatud kaldpinnale, et oleksid ka kabelis seisjatele nähtavad. Roosidega seostati 15. sajandi teisel poolel ainult Neitsi Maarjat.

MATTEUSE KABEL

Matteuse kabelit on allikates esmakordselt mainitud 1370. aastal. See mainimine on Niguliste kiriku seisukohalt ainulaadne, kuna sellega kaasneb kabeli

¹¹⁷ Grewolls, A. Die Kapellen, 94.

¹¹⁸ Samas, 198, 202.

¹¹⁹ Kala, T. Tallinna hiliskeskajegne kirik, 62; Kala, T. Tallinna raad, 159.

¹²⁰ PRB, 970; Lumiste, M., Kangropool, R. Niguliste kirik, 37.

selge ruumiline määratlemine, mida teiste kabelite puhul pole allikates välja toodud. Asukohana on märgitud: *apud ecclesiam beati Nicolai ad partem meridionalem constructa*.¹²¹ Kiriku lõunaküljel on läbi ajaloo asunud vaid kaks juurdeehitist: uusaegne luukamber ehk hilisem uus käärkamber pikihoone idaosas ja tänapäeval Antoniuse kabelina tuntud keskaegne ehitis torni lõunaküljel. See ongi Matteuse kabel.

Torni lõunakülje kabeli eelkäija ehitati torni ja pikihoone nurka ning see moodustas kiriku põhikehandi suhtes eraldi ehitusjärgu.¹²² Mai Lumiste ja Villem Raami eriilmelistest väliuuringute tulemustest joonistub välja üsna tagasihoidliku arhitektuuriga ehitis. See oli väike kahevõlvikuline pultkatusega hoone, mille põhiplaan kattus suures osas praeguse kabeli kahe tornipoolse võlvikuga. Kabeli võlvipealset kasutati laoruumina, millest annavad tunnistust Rüütli tänava pool kabeli viilus asunud kaubaluugi ja vintsitala jäljed. Kabeli siseilmest on teada vaid seda, et ruumi katsid konsoolidele toetuvad olemasolevatest madalamal asunud võlvid ja kabel oli ühendatud tornialuse võlvikuga kõrge segmentkaarse portaali kaudu.¹²³

1486. aastal asuti Matteuse kabelit laiendama lõunasuunal.¹²⁴ Väikese pultkatusega hoone asemele kerkis nüüd suurejooneline omaette viilu ja sadulkatusega hiliskeskaegse Tallinna stiilivaramut järgiv ehitis, mis muutus kiriku lõunakülje dominandiks. Kabeli peafassaadiks kujundati lõunafassaad, mille viilu kaunistavad sihvakad petiknišid ja lõunaseinas asub pidulik ehisseinaga perspektiivportaal. Kabeli välisportaal võib viidata sellele, et ruum funktsioneeris kirikusse tulijatele ka eeskojana lõunasuunal. Viilule paigutati segmentkaarne kaubaluuk ja selle kohale vintsitala. Kabelit laiendati kahe võlviku võrra lõunasuunal ja sellega tekkis uus, keske piilariga tsentraalne ruumivorm, mis moodustas peegelpildi torni põhjakülje kabelile. Sellega moodustus Niguliste kiriku lääneossa imposantne põiklöövi meenutav hoonemaht, mis interjööris oli jälgitav tornialusesse võlvikusse avanevate mõlema kabeli kohakuti asetsevate portaalide kaudu. Uue Matteuse kabeli interjäär on avar ja tänu suurtele akendele valgusküllane. Lisaks tornialusesse võlvikusse viivale portaalile on kabeli kirdenurgas ühendus ka pikihoonega. Laiendustööde käigus murti läbi algse pikihoone lääneseina kõrge ja avar kaarava, mis avaneb pikihoone lõunalöövi. Matteuse kabelis asus ka orel, mis paigutati välisportaali kõrvale, kõrgele ruumi edelanurka.

Selle kabeli kõige pikema ajaloo altariks on Matteuse altar, mis kogu eksistentsi vältel näib olevat olnud rae patronaadi all. Vikaaria intresside maksmine jookseb rae arveraamatutest regulaarselt läbi ja uue kabeliga seoses on nimetatud ka rae altari (*rades altar*) pühitsemist.¹²⁵ 1489. aastal sõlmisid kiriku eestseisjad lihunike tsunfti eestseisjaga lepingu, mille kohaselt maksid lihunikud kirikule 70

¹²¹ EB II, 370.

¹²² Lumiste, M. Väliuurimiste aruanne I, 14.

¹²³ Lumiste, M. Väliuurimiste aruanne I, 3–37; Raam, V. Niguliste kiriku Antoniuse kabeli väliuurimiste aruanne. Tallinn, 1964, 2–52. Muinsuskaitseameti arhiiv ERA.T-76.1.657 (P-727a).

¹²⁴ Ehituse kohta lähemalt vt Lumiste, M., Kangroopool, R. Niguliste kirik, 44; Kala, T. Ergänzungen, 47–50.

¹²⁵ KB II, 2166.

marka ja said vastutasuks patronaadiõiguse oma altarile Matteuse kabelis. Tiina Kala on tähelepanu juhtinud sellele, et lepingu eessõnas on lihunike altarit nimetatud Püha Miikaeli altariks, lepingus endas aga Severinusele, apostel ja evangelist Johannesele ning Pühale Katariinale pühitsetuks. See asus kellatorni all (*under dem klocktornen*).¹²⁶

1491. aastal omandas Antoniuse vennaskond altari uues kabelis ja maksis selle valmistamise eest 120 marka.¹²⁷

Uuenenud Matteuse kabelis jätkus piisavalt ruumi kõigile kolmele altarile, mille võimalikke asukohti markeerivad kappide nišid idaseinas¹²⁸ (joon 6). Need pididki järjestikku paiknema, sest 1500. aastast on eestseisjate raamatus Hans Rotgersi käega juurde kirjutatud märkus ühe eseme kohta, mis kuulus Matteuse kabeli keskmisele altarile.¹²⁹ Kui lihunike altar jäi “kellatorni alla”, pidi Matteuse altar liikuma kabeli uude ossa. Eeldades, et rae altar oli paremini varustatud kui lihunike või Antoniuse vennaskonna oma, oleks kõige esinduslikumaks uueks asupaigaks kabeli kagunurk, kus paikneb *piscina* ja kus oleks võimalik asetada altar kapi kõrvale idaseina vastu. Selle kohale jääb ka jutlustool. Kuid välistada ei saa

Joon 6. Matteuse kabeli idasein. Foto Tarmo Saaret, EKM Niguliste muuseum.

¹²⁶ Kala, T. Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid, 22.

¹²⁷ Kala, T. Tallinna hiliskeskaegne kirik, 64–65.

¹²⁸ Mai Lumiste poolt läbiviidud väliuuringute käigus selgus, et kõik kolm nišši on algselt olnud puiduga vooderdatud, mis lubab oletada, et kõigil kolmel juhul on tegemist kappidega (Lumiste, M. Väliuurimiste aruanne I, 31).

¹²⁹ Vt Hausmann, R. Der Silberschatz, 244.

ka võimalust, et hoopis olulisemaks peeti lähedust kirikuruumile. Sellisel juhul oleks atraktiivseks asukohaks Matteuse kabelit pikihoonega ühendava kaarava lõunakülge. Viimase variandi kasuks räägiks asjaolu, et Antoniuse vennaskonnal oli kabelis ka oma aken.¹³⁰ Ainult kõige lõunapoolsemas nurgas paiknev altar jääks akna alla. Kabeli läänepoolne külg funktsioneeris käiguteena välisportaali ja sellega samal teljel asuva tornialusesse võlvikusse viiva portaali vahel. Seda käiku palistasid istenišid lääneakende all.

Kokkuvõtvalt võib nentida, et Matteuse kabelis olid kõik altarid korporatiivses omandis. Mõneti imekspandav on kabeli sisse- ja väljapääsude suur arv: miks oli vaja lisaks torniportaalile veel otseühendust pikihoonega? Sellisena erineb Matteuse kabel tunduvalt Põhja-Saksa linnakirikute eeskojalaadsete kabelite ruumivormist. Üheks põhjuseks võiks olla tsunftide ja vennaskondade soov protsessioone korraldada, Antoniuse vennaskonna puhul tuleks arvestada ka selle suurt populaarsust rahva hulgas. Selles kontekstis pakub huvi kagunurga müüri sisse ehitatud jutlustool, mis avaneb lisaks kabelile ka kiriku pikihoone lõunaküljel paiknevale platsile.

KOORIRUUM

Kabelite rajamine pikihoonesse ja torni juurde muutis küll kogudusekiriku väljanägemist, kuid ei olnud ühe pühakoja jaoks siiski põhimõttelist laadi muudatus. Küll oli seda aga nende ehitus kõige pühamasse paika – koori, mis oli varem olnud vaid vaimulike pärusmaa. Ümbriskäigu ja kabelite pärjaga koor oli 15. sajandi algul Põhja-Saksa linnades üheks kõige moodsamaks arhitektuurseks lahenduseks, näidates sealsete kaupmeeste jõukust ning mõjuvõimu. Riia Peetri kirik sai sellise koori, kuid mitte Niguliste kirik, siin piirduti peaaltarit ümbritseva käiguga. Sellest võib välja lugeda, et Tallinnas ei olnud kaupmehed siiski nii mõjuvõimsad, et oleksid saanud endale lubada privaatset kabelit koori juures. Kas sellisel juhul piirduti tagasihoidlikuma lahendusega, st altariga? Järgnevalt püüamegi luua mingit visuaalset pilti Niguliste kiriku kooriruumist 15. sajandil (joon 7).

1411. aastal on mainitud Maarja altarit koori ees¹³¹, ühel korral isegi täpselt, Püha Nikolause altari ees¹³². See tähendab, et selleks aastaks pidi koori ümberehitus olema lõpule jõudnud.¹³³ Kui varem moodustas kesklöövilaiune koor omaette võlviku, mis võis olla pikihoonest võreaga eraldatud, siis nüüd ühendati koor kesklööviga ühe katuse alla ja madalamad külglöövid pikendati ümber koori, moo-

¹³⁰ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 184r.

¹³¹ EB III, 641.

¹³² PRB, 610, 1420. aastal.

¹³³ Antud dateering ei räägi seni arvatule vastu, kuid annab võimaluse ehituse ajajärku täpsustada. Vt **Markus, K.** Das Archaische und das Moderne: Die visuelle Kultur einer Hansestadt am Beispiel Revels/Tallins. – Rmt: Art, Memory, and Patronage: Visual Culture in the Baltic Sea Region at the Time of Bernt Notke. Toim A. Mänd, U. Albrecht (ilmumisel).

Joon 7. Vaade kooriruumi oreilirõdult. Foto Kaire Tooming.

dustades polügonaaelses vormis lõpmiku. Ruum muutus avaraks ja valgusküllaseks. Uue kooriruumi kesksed võlvikud ümbritseti paari meetri kõrguse seinaga või võrega.¹³⁴ Seal paiknes Püha Nikolause peaaltar.

Traditsiooniliselt asetseb Maarja altar põhjalöövi idaseina ääres, kuid ümbriskäigu valmimisel oleks see jäänud keset teed. Tõenäoliselt nihutati vana kiriku kõrvalaltar nüüd kooriesise põhjapoolse piilari taha või kesklöövi võlvikusse, koori suunduva ukseava põhjaküljele. Kuna allikates on korduvalt rõhutatud altari paiknemist koori ees ja isegi peaaltari ees, siis tuleks pigem kõne alla koorivõre-tagune asukoht kesklöövis. Seda oletust kinnitab ka Niguliste arveraamatu teade, et hõbedast Antoniuse rist paiknes krutsifiksi ja Maarja kuju kohal. Vahetult enne seda on räägitud Püha Risti altarist ja Maarja altarist ning viimasel seisvast Neitsi Maarjast koos Kristuslapsega.¹³⁵ Arvatavasti paiknes Antoniuse rist võre küljes. Maarja altari puhul ei ole teada, kellel oli vikaariale patronaadiõigus, alles 1470. aastatest saab seda Kanuti gildiga siduda (vt eespool).¹³⁶

¹³⁴ 1484. aastal valmistas *snitker* Jacob koorilõpmiku ümber nikerdvõre (TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 60r), kuid mingi piire pidi seal ka varem olema, et peaaltarit ülejäänud ruumist eraldada ja esile tõsta. Seoses Hermen Rode retaabli saabumise ja oreli ehitusega tuli kogu kooriruum ümber kujundada.

¹³⁵ **Hausmann, R.** Der Silberschatz, 247.

¹³⁶ **Mänd, A.** Tallinna Kanuti gild, 134–135.

Niguliste kiriku vikaariate uurimisel on kõige enam segadust tekitav ristitalarite suur hulk. Allikates esinevad Lucca risti kõrval veel kannatav¹³⁷, vana¹³⁸, uus¹³⁹ ja Lore rist¹⁴⁰.

Kannatavat Kristust on esmakordselt mainitud 1420. aastal¹⁴¹, kuid 1464. aastal on fikseeritud ka täpne asukoht – *deme ellende cruce tegen der dope ouer*¹⁴². Seega rippus Kristuse figuur ristimiskivi vastas. 1691. aasta põhiplaani asub ristimiskivi kesklöövi lääneölvikus torni avause ees. Merike Kurisoo arvates võib oletada, et 17. sajandi lõpu asukoht järgis keskaegset traditsiooni.¹⁴³ Kuna põhjalöövi lääneölvik oli kabeliga suletud, võis altar paikneda lõunapoolse piilari taga ja rist rippuda piilari küljes.

Vana risti altarit on seni seostatud Lucca ristiga.¹⁴⁴ Tõenäoliselt on siiski tegemist algse ristialtariga, mis paiknes vanas kirikus kas triumfikaare ees või lõunälöövi idavölvikus. Allikatesse ilmus ristialtar koos Lucca ristiga 1391. aastal.¹⁴⁵ Uue koori valmimisel pidi altar nihkuma analoogselt Maarja altariga, vastavalt siis koorivõre taha kesklöövi lõunapoolsesse ossa. Hilisematest allikatest tuleb aga välja, et vana risti altar paiknes väikese ukse lähedal ja et sellel altaril oli seppade vikaaria.¹⁴⁶ Seppade altar asus aga käärkambri juures.¹⁴⁷ Arvestades neid kaht vihjet on altari asukohta kerge leida. Käärkambri kõrval on koori välisseinas veel praegugi näha kinnimüüritud ukse kontuurid. Seega paiknes altar ümbriskäigu põhjapoolses tahus, kunagise ukse ja käärkambri vahel akna all.

Miks siis selline asukohamuutus ja “vana” rõhutamine? 1432. aastast ilmus allikatesse “uus rist”. Rae arveraamatu järgi maksti preester Lubberdile uue risti altari juures teenimise eest, pärandiraamatus on räägitud Albert Lore vikaariast uue risti juures.¹⁴⁸ Edaspidi on tema vikaaria puhul kasutatud nii uue risti kui ka Lore risti ja sajandi lõpukümnenditel ainult Lore altari nimetust.¹⁴⁹ Tähelepanu äratav aga uue risti ja uue risti altari mainimiste kontsentreerumine teatud kindlasse ajavahemikku, s.o 1432–1447. Sellest võiks järeldada, et 1432. aastal muretseti Risti altarile uus krutsifiks. Vana aga viidi teise asukohta ja altarit hakati selle järgi nimetama. Silmapaistvate skulptuuride järgi kabelite või altarite nimetamine oli päris tavaline.¹⁵⁰ Pole võimatu, et praegu Niguliste muuseumis eksponeeritav

¹³⁷ *to deme ellenden cruce* (1464): PRB, 1052.

¹³⁸ *smedevicarie thom olden Kreuze* (1527): TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 7-I, fol. 24r.

¹³⁹ *nie cruces altar* (1432): KB I, 2; *des nien cruces*: KB I, 59, 307, 377, 418, 532, 573, 706.

¹⁴⁰ *van Loren cruce*: KB I, 253.

¹⁴¹ PRB, 608.

¹⁴² Samas, 1052.

¹⁴³ **Kurisoo, M.** Ristimise läte. Ristimiskivid keskaegsel Liivimaal. (Eesti kirikute sisustus, II.) Muinsuskaitseamet, Tallinn, 2009, 34.

¹⁴⁴ **Kala, T.** Tallinna raad ja katoliku kirik, 158, viide 32.

¹⁴⁵ *ante altare sancte crucis* (3. aprill 1391): EB III, 242; *dem altare des hilghen cruces van Luck* (27. veebruar 1391): PRB, 207.

TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 7-I, fol. 24r.

¹⁴⁷ **Kala, T.** Tallinna raad ja katoliku kirik, 168.

¹⁴⁸ PRB, 1030.

¹⁴⁹ KB I, 174, 253; KB II, 2040, 2077, 2115 jj.

¹⁵⁰ **Prange, W.** Die Altäre der Lübecker Marienkirche mit ihren Vikarien und Kommenden. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, 1998, 78, 150.

väike krutsifiks ongi seesama vana rist, mis hiljem seppade altari seisis. Dateerimine 13.–14. sajandi vahetusega lubaks seda oletada.¹⁵¹

Sten Karling pakkus aga mõneti teistsuguse seletuse, sidudes uue risti esmainimise 1944. aasta tulekahjus hävinud Niguliste krutsifiksigrupiga. Karlingi arvates sobis rendiseraamatu teade väga hästi kokku stiilianalüüsi tulemustega.¹⁵² Sellega võib vaid osaliselt nõustuda. Albert Lore puhul jääb tõepoolest mulje, nagu oleks ta rajanud vikaaria just siis, kui uus ristilöödu kuju võidukaarepalgile paigaldati. Esialgu risti uudsus säilis, kuid siis hakati tulude arvepidamises kutsuma altarit vikaaria patrooni nime järgi. Triumfiristi all asetsevate altarite juurde rajati vikaariaid kõige meelsamini,¹⁵³ mistõttu pole ka üllatav nii Maarja kui ristialtari väga sage esinemine arhiiviallikes. Kuid samas tuleb arvestada sellega, et ka uuel ristialtaril pidi olema krutsifiks. Seda kinnitab 1488. aasta teade Püha Risti riitamisest.¹⁵⁴

Kui Maarja altari puhul võiks rääkida korporatiivsest patronaadiõigusest, siis Püha Risti altari patronaat näikse olevat seotud ühe perekonnaga. Seoses Lore altari vikaariaga figureerib allikates ka Alberti lellepoeg Hinrik.¹⁵⁵ Patronaadiõigus püsib Lorede perekonna käes kuni reformatsioonini.¹⁵⁶ Sotsiaalset karjääri vaadates kuulusid nad küll tollase eliidi hulka, kuid mitte päris tippu. Alberti isa Johan oli raehärra, ise jõudis ta Suurgildi kaasistuja ametipositsioonini, soola-kaubandusega tegelev lellepoeg Hinrik oli lauagildi eesistuja. Neile kuulusid mitmed kinnisvarad ja ait Niguliste kiriku juures.¹⁵⁷

Hinrik Schelewente vikaaria asutamine Kolmainu altari juures võib jääda Lore omaga samasse kümnendisse. 1430. aastal sai Schelewentest bürgermeister. Ta suri 1448. aastal, pärandades oma vikaaria poeg Hinrikule, kellest sai samuti bürgermeister. Hinrik juuniorile kuulus isalt päritud maja Pikal tänaval Toompea nõlva all, kuid koos vennaga jagasid nad veel mitmeid kinnisvarasid Tallinnas ja Narvas. Allikates figureerib ta soola- ja linakaupmehena.¹⁵⁸

1486. aastal on Schelewente altari asukohaks märgitud “sakramendi (niši?) kõrval”.¹⁵⁹ Niguliste koori ümbriskäigus on kaks nišši: väiksem paikneb käär-

¹⁵¹ Niguliste muuseum, 57.

¹⁵² **Karling, S.** Medeltida träskulptur i Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvities Akademien, Stockholm, 1946, 45.

¹⁵³ **Cook, G. H.** Mediaeval Chuntries and Chantry Chapels. Phoenix House Limited, London, 1947, 66.

¹⁵⁴ **Hausmann, R.** Der Silberschatz, 246.

¹⁵⁵ **Derrick, T.** Das Bruderschaft, 293.

¹⁵⁶ **Kala, T.** Tallinna raad ja katoliku kirik, 158.

¹⁵⁷ **Derrick, T.** Das Bruderschaft, 292–293.

¹⁵⁸ Mingil põhjusel andis Hinrik oma testamendis vikaaria kuueks aastaks Danzigist pärit Greger Sennytopile. Pärast viimase surma tekkis tüli Tallinna raega, kes leidis endal õiguse olevat Kolmainu altari patronaadile. Schelewente lapsed aga nõudsid patronaadiõigust endale. 1504. aastal otsustas piiskop Nikolaus vendade Hinriku ja Hansu kasuks: Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Abt. 2, Bd. II. Hrsg. von H. Hildebrand, Ph. Schwartz, L. Arbusow. J. Deubner, Riga, 1905 (LUB 2/II), nr 636. Vt ka **Derrick, T.** Das Bruderschaft, 181–184.

¹⁵⁹ *altar negest deme sacramente*: **Kala, T.** Tallinna hiliskeskajegne kirik, 63.

kambri kõrval põhjaseinas, suurem lõunaseinas. Mõlemad on kaunistatud kõrge kolmnurkse ehisviiluga, mille külgi mööda ronivad üles krabid ja tippu kroonib ristlillik. Viilu allosa on kujundatud ümarkaartega, mille ühenduskohtadest kasvavad välja õied, kaarte kohal laiutab kolmikleht. Kui võrrelda kahe niši viilu kujundust, siis motiivid on küll sarnased, aga teostus täiesti erinev. Suurel nišil on plastilised ümarad vormid, kolmiklehe eeskujuna aimuvad hilisgooti ehisraamistike kalapõied, õites ja krabides on looduslikku värskust. Väikese niši viil on selle tuim ja steriilne edasiarendus.

Lõunaseina niši muudab suureks mitte tema viil, vaid pikaks venitatud ristkülikukujuline allosa, põhjapoolsel nišil on see madal ja ruudukujuline. Mõlema külgi kaunistavad kolmikkaarega lõppevad pikaks venitatud õõnsused, mis ilmselt peaksid meenutama baldahhiini kandvaid sambaid. Tegemist ongi tabernaaklitega, kus säilitati pühitsetud hoiuõõnsus hostiat. Lukustatud võre hoidis pühadust kõrvaliste isikute eest. Kuid miks neid kaks on?

Sakramendinišš paiknes keskajal altari põhjaküljel või idaseina põhjaosas.¹⁶⁰ Kuid mõnedes Eesti kirikutes on samasugune ka idaseina lõunaküljel (näiteks Risti). Vastuse leiab Püha Anna altari asutamisega seotud aruandest. 1476. aastal hakati peaaltari taha rajama Püha Anna, Neitsi Maarja ja Püha Perekonna auks altarit, mille juurde pidi kuuluma ka mittesaksa jutlustool. Tegemist oli raehärrade Claus Maesi, Marquard Bretholti ja Reinholt van Werne asutatud altariga. Patronaadiõigus kuulus Werne suguvõsale.¹⁶¹ Raehärra aruandest võib lugeda, et sellel kohal lõhuti maha mingi varasem altar, rajati uus vundament ja kiviosa ning pealdiseks telliti suur hauakivi (*liksten*).¹⁶² Kõikidel altaritel on plaadil või jalas osas väike avaus, nn altarihaud reliikviade hoidmiseks. Seega tähistab altar sümboolselt hauda, kus säilitatakse märtrite reliikviaid. Kuid selles aruandes on juttu ühest teisest hauast, Kristuse hauast, mida sellisena ka nimetatakse. Nimelt järgneb altari ehitamise lõigule Kristuse haa ümbertegemise kirjeldus: müüri raiuti ümarkaar, mis seejärel võlviti tahutud kividega.¹⁶³ Suurel nišil ongi silindervõlvi meenutav lagi. Ja teises kohas on mainitud Kristuse haa kohale uue hauakivi (*liksten*) tegemist.¹⁶⁴ See võiks olla eelkirjeldatud ehisviil.

Tornilaadse tabernaakli mõte oli visualiseerida Kristuse hauda. Kui see oli seina sisse õõnestatud, siis seda otsesem oli paralleel mäe sisse raiutud hauaga. Nn uude hauda tuli isegi suurema respektiga suhtuda, sest seal hoiti Issanda ülestõusnud ja elavat keha.¹⁶⁵ Niguliste kirikus meenutab tõelist tabernaaklit ainult lõunaseina nišš (joon 8). Valmimisaega silmas pidades sai see mõeldud olla Ryssenberchi

¹⁶⁰ Nussbaum, O. Die Aufbewahrung der Eucharistie. Hanstein, Bonn, 1979, 423–424.

¹⁶¹ Kala, T. Tallinna hiliskeskajaline kirik, 66.

¹⁶² Samas, 162–163. Tiina Kala magistratõõ lisa on ära toodud altari asutamise transkribeeritud tekst.

¹⁶³ Samas, 163: *den swybogen In d... muren to breken vnd myt houwen stene wedder to weluen vnd de graff vnnes heren Jhesu nye to maken.*

¹⁶⁴ Samas, 162.

¹⁶⁵ Hirn, Y. Det Heliga Skrinet. Studier i den katolska kyrkans poesi och konst. Catholica förlag, Vejbystrand, 1987, 153–154.

Joon 8. Kristuse haud ehk Ryssenberchi monstrantsi jaoks ehitatud nišš kooriümbriskäigu lõuna-seinas. Foto Stanislav Stepaško, EKM Niguliste muuseum.

monstrantsile: Kristuse haud tehti 1476. aastal, monstrants kullati 1477. aastaks.¹⁶⁶ Monstrants oli mõeldud pühitsetud hostia ehk Kristuse ihu visuaalseks eksponeerimiseks missal ja ringikandmiseks protsessioonidel. Antud kontekstis on huvitav märkida, et kõrge tornikujuline korpus muutus domineerivaks alles 15. sajandil.¹⁶⁷ Küllap oli ka Risti kiriku idaseina lõunapoolsel nišil Kristuse haa tähendus. Kus oleks see veel aktuaalsem kui Püha Risti kirikus?

¹⁶⁶ **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 101–102. Anu Mänd pakkus monstrantsi hoidmise kohtadena välja kaks alternatiivset võimalust: Claws van der Sittowi valmistatud sakramendimaja (1478) või kooriümbriskäigu kaguseina nišš.

¹⁶⁷ **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 25.

Küsitavusi tekitab aga koori põhjaseina väiksema niši tähendus. Tavaliselt paikneb sellises asukohas pealtari hostianõu, kuid sellisel juhul ei saa see altari koorivõrega eraldatud olla. Samuti peab pühadus olema nähtav pikihoones viibivatele inimestele, kuid käärkambri juures paiknevat nišši näeb alles vahetult selle ees seistes. Ilmselt hoiti pühitsetud armulaualeiba selles sakramendimajas (*sakramentehus*), mille maalija ja nikerdaja Clawes van der Sittow 1478. aastal uuesti valmistas ning üle maalis.¹⁶⁸ Olenevalt suurusest asetses see kas pealtaril või selle kõrval. Suurtest, eraldiseisvatest sakramendimajadest on Eesti lähiümbruses säilinud kaks suurepäraselt näidet: Visby Maarja kirikust ja Naantali birgitiinide kloostrist.

Põhjaseina nišis paiknes aga Niguliste väiksem monstrants, mis kuulus seppade altarile. 1488. aastal oli see altari juures kapis koos kahe karikaga.¹⁶⁹ Kuna nišš ja sellega koos valminud suur segmentkaarse ülaosaga avaus (kapp?) on ehitatud stiilis, mis valitses kirikus Matteuse kabeli ümberehitamise perioodil, võiks selle valmimisaeg jääda 1490. aastate algusse (joon 9).

Schelewente altari juurde tagasi tülles tahaksime rõhutada selle paiknemist *negest deme sacramento*. Sõnakasutusest võiks eeldada, et mõeldud on pealtari juures paiknevat sakramendimaja. Altar võis asetseda seppade altari vastas koorivõre ääres. Kinnitust eelnevale mõttekäigule leiab ka Anna altari asukoha kirjeldusest. Nimelt asetati õllepruulijate lühter Anna altari ette “meie Issanda haua juurde”.¹⁷⁰ Seega tehakse selget vahet lõunaseina niši ja pealtari sakramendimaja vahel. Anna altar sai paikneda ainult nišist ida pool, sest muidu poleks ta jäänud “pealtari taha”. Lääne pool oli aga reserveeritud kivist istmetele.¹⁷¹

Istekohti oli kooris veelgi. 1484. aastal on Niguliste arveraamatus mainitud ühe kõrge seljatoega pingi ehitamist, mis paiknes pealtari taga (*tom stul achter deme hog altar*). Selle valmistas *snitker* Jacob, kes samal ajal meisterdas ka koorivõre.¹⁷² Kangropool on seda nimetanud kirikhärrade pingiks.¹⁷³ Tegelikult on arveraamatus sellel leheküljel ainult pinki mainitud ja pigem on tegemist olemasoleva ümberehitamise kui uue valmistamisega. Teisel leheküljel pärast Matteuse kabeli ehitust käsitlevaid sissekandeid on juttu Jacobile makstavast töötasust kirikhärra pingi (*kerkher stol*) eest. Seekord pole asukohta mainitud.¹⁷⁴ Pole mingit põhjust arvata, et tegemist oleks sama asjaga, pigem on siin mõeldud pealtari juures paiknevat nn piiskopitooli.

¹⁶⁸ *dat sakramentehus in der kerken nye boven und vormalen*: TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 54v; vt **Kangropool, R., Lumiste, M.** Tallinna maalijad ja puunikerdajad 14. ja 15. sajandil. – Kunstiteadus. Kunstikriitika, 1981, 4, 162.

¹⁶⁹ **Hausmann, R.** Der Silberschatz, 243, 245.

¹⁷⁰ **Kala, T.** Tallinna hiliskeskaegne kirik, 64; **Kala, T.** Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid, 22.

¹⁷¹ Püha Anna altari asutamise aruandes on mainitud kivist istmeid haua juures: **Kala, T.** Tallinna hiliskeskaegne kirik, 162.

¹⁷² TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 60r.

¹⁷³ **Lumiste, M., Kangropool, R.** Niguliste kirik, 39.

¹⁷⁴ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 60v.

Joon 9. Kooriümbriskäigu põhjasein. Esiplaanil seppade altari asukoht (akna all) ja selle juurde kuulunud väikese monstrantsi nišš. Foto Tarmo Saaret, EKM Niguliste muuseum.

Veel on teada, et käärkambri juures asus Suurgildi Püha Blasiuse, Viktori ja Jüri altar.¹⁷⁵ Kuna altar peab olema itta suunatud, ei olegi seal väga palju paigutusvõimalusi. Lüübeki Maarjakirikus oli üks altar asetatud küljega vastu koorivõre põhjaseina, Lüübeki toomkirikus seevastu nihutatud triumfikaare joonel paikneva põhjapoolse piilari vastu.¹⁷⁶ Niguliste kirikus tuleks kõne alla pigem koorivõre põhjasein. Kahe piilari vahele mahuksid nii altar, selle ees asetsenud hauakivi kui ka võimalikud naistepingid.¹⁷⁷ Altaril seisid nimipühakute puuskulptuurid. Kuna tegemist oli jõuka gildi altariga, oli see ka liturgiliste esemetega tavapärasest luksuslikumalt varustatud.¹⁷⁸ Siinkohal meenub suur neljakandiline avaus käärkambri seinas, mis ehitati koos põhjaseina nišiga. See sobib vääriliseks asjade hoiustamiskohaks Suurgildile suurepäraselt.

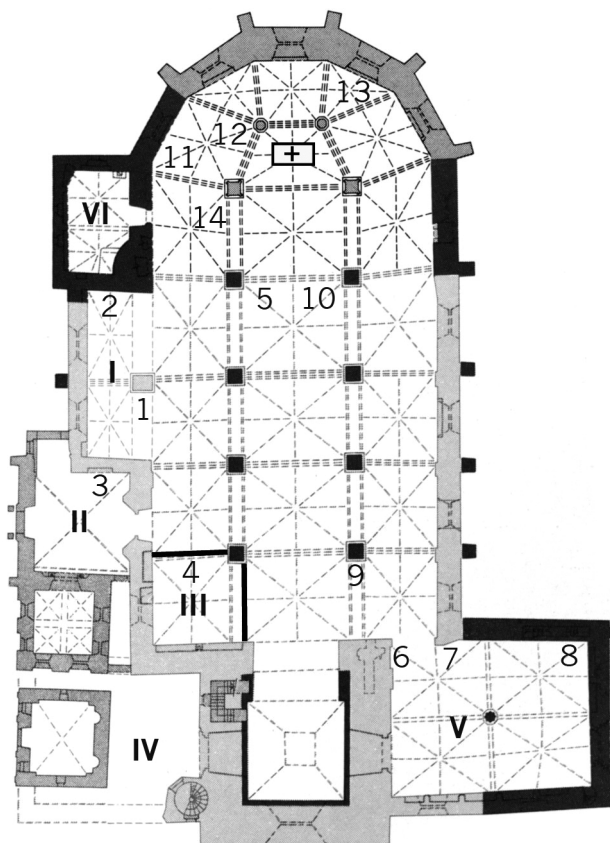
Praeguses uurimisseisus pole võimalik rohkem altareid kooriruumis tuvastada, ehkki ruumi oleks seal veel vähemalt kahele (joon 10). Kuid olemasoleva materjali põhjal võib siiski väita, et linnakodanike asutatud altarid olid korporatiivse-

¹⁷⁵ **Mänd, A.** Püha Viktor – Tallinna kaitsepühak?, 22, viide 30.

¹⁷⁶ **Grewolls, A.** Die Kapellen, 167, 179.

¹⁷⁷ Puusepp Hemmetile maksti 1480. aastal Püha Viktori altari ette naiste pinkide tegemise eest. Vt **Mänd, A.** Püha Viktor – Tallinna kaitsepühak?, 22–23; 1509. aastal paigutati Blasiuse altari ette väike hauakivi: **Mänd, A.** Suhted kirikuga ja usulised kombetäitmised. – Rmt: Tallinna Suurgild ja gildimaja. Koost I. Leimus, R. Loodus, A. Mänd, M. Männisalu, M. Raisma. Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2011, 92.

¹⁷⁸ **Mänd, A.** Suhted kirikuga, 89–90.

Joon 10. Artiklis mainitud keskaegsete kabelite ja altarite asukohaskeem. I Barbara kabel, II eeskoda ehk Jüri kabel, III Kornikabel, IV torni põhjakülje kabel, V Matteuse kabel, VI käärkamber. 1 Barbara altar, 2 Lucca risti altar, 3 Heise Patineri altar, 4 Maarja altar Kornikabelis, 5 Maarja altar, 6 lihunike Severinuse altar, 7–8 Antoniuse/Matteuse altar, 9 kannatava Kristuse altar, 10 Lore ehk uue risti altar, 11 seppade vana risti altar, 12 Schelewente altar, 13 Anna altar, 14 Suurgildi Blasiuse altar (Lumiste, M., Kangroo, R. Niguliste kirik, joonis 88, täiendatud).

tega võrreldes ülekaalus. Seega võib Tallinnas näha hansalinnade jõukatele linnakodanikele iseloomulikku käitumismustrit, kuid perekonnakabeli asemel piirduti siin altariga. Põhjuseks võisid olla majanduslikud olud. Kui kirikut 15. sajandi algul ümber ehitati, polnud sellist kaupmeeste kihti, kes oleksid koorikabelite ehitust finantseerinud. Vahepealne majanduskriis seda olukorda ei parandanud.¹⁷⁹ Valmisolekut muutusteks on märgata alles 16. sajandi algul, kui Oleviste kirik sai esimese tõelise koorikabeli. Niguliste kirikus näikse teistsugune mentaliteet väljenduvat summades, mis Püha Anna altari tarbeks eraldati, s.o 1000 marka.

¹⁷⁹ Tallinna 15. sajandi kirikute ehitusest majanduskriisi taustal vt **Markus, K.** Das Archaische und das Moderne.

KOKKUVÕTE

Käesolev artikkel on esimene katse vaadelda hiliskeskaegse Tallinna ühe sakraalhoone ehituslikku kujunemist toleaegete usuliste kombetaitmiste ja linnakodanike tõusva eneseteadvuse taustal. Niguliste kiriku ehituslugu on jäänud paljuski oletuste tasemele, tuletatuna pigem Tallinna teiste keskaegsete sakraalobjektide ehitusloo põhjal. Kirikueestseisjate arveraamat käsitleb seda perioodi, mil põhilised ümberehitustööd olid juba lõppenud. Samas on aga piisavalt allikalisi teateid vikaariate kohta, mis aitavad kunagist kirikuruumi visualiseerida. Käesoleva artikli autorid kombineerisid ehitusarheoloogilisi uurimistulemusi vikaariate nimetamisest tuleneva infoga, asetades tulemused Põhja-Saksamaa 14.–15. sajandi kirikehituses toimunud muutuste konteksti. Ennekõike puudutas see kabelite ehitust ja altarite teket kooriruumis, mis muutis oluliselt kogudusekiriku väljanägemist.

Uurimise tulemusena õnnestus luua tervikpilt kabelite rajamise, asukoha ja kaitsepühakute kohta, mis omakorda aitas paika panna Niguliste kiriku hiliskeskaegsete ümberehituste ajalise järjekorra. Kabelitest on kõige varasem Barbara kabel, mis paiknes vanal surnuaial, võimalik et praeguse Vilde ausamba taguses piirkonnas. Tegemist võis olla tüüpilise keskaegse luukabeliga, mille allkorrusel olid luud ja ülemisel altariga kabeliruum ning surnutelatern. Kabelit on esmakordselt mainitud 1342. aastal, kuid vikaaria oli olemas varem. Seega võib rajamisaeg ulatuda 13. sajandisse, sest luukabelit oli surnuaiale vaja. Kiriku juurdeehitustest valmis esimesena eeskoda, mille esmaseks funktsiooniks oli surnute hoidmine ja näitamine enne missat. Ehitusaega on raske määrata, kuid põhimõtteliselt võib nõustuda Lumiste ja Kangroopooliga ning asetada selle 14. sajandi esimesse poolde. 1370. aastatel rajati Matteuse kabel torni lõunaküljele. Tegemist oli esimese kabeliga kirikus. Põhja-Saksa linnakirikute kabeliehituse kontekstis on asukoht ebatavaline. Tavaliselt ehitati kabelid pikihoonesse ja alles siis torni juurde. Nigulistes alustati mingil põhjusel tornist. Samaaegselt valmis torni põhjaküljele esindusportaal. Võib-olla on põhjuseks Rütli tänava väljakujunemine 14. sajandi teisel poolel, mis tekitas vajaduse esinduslikuma sissepääsu järele peatänavalt. Niguliste ja Harju tänavalt tulijad pidid läbima surnuaia. Kuigi kabel oli oma pultkatuse ja kahevõlvikulise ruumiga tänases mõistes silmapaistmatu, aga 14. sajandi teise poole kontekstis siiski täiesti uus sõna Tallinna sakraalehituses. See põhjendaks ka tänavaäärset positsiooni arenevas linnaruumis.

Barbara ehk Väike kabel valmis põhjalöövi laiendusena 1390. aastate alguseks, samaaegselt ehitati eeskoja väikese laiendusena uus luukamber. Arusaamine surnute mälestamisest oli selleks ajaks muutunud ja seni peidus olnud kondid toodi kõigile vaatamiseks välja. Barbara kabeli ehitusele järgnes pikihoone ja tornialuse võlviku ümberkujundamine, sh Korn (Maarja) kabeli ehitus. Koori hakati ümber ehitama 15. sajandi alguskümnendil, tõenäoliselt pärast raekoja valmimist. 1411. aastaks oli ümbriskäik valmis ja peaaltar koos koorivõrega paigaldatud. Uuesti muutus torni ümbrus aktuaalseks 15. sajandi keskel, kui põhjaportaali ette valmis suurejooneline keskse piilariga võlvitud ruum, mida võidi kasutada Maarja tunnipalvete laulmiseks. Selle kabeli eeskujul ehitati sajandi lõpul

ümber Matteuse kabel. Kõrgete ehisviiludega ruumikad hooned moodustasid all-linna sakraalehitistele mitteiseloomuliku põiklöövi ja olid visuaalseteks konkurentideks Rüütli tänava äärsetele elamutele.

Kui Saksamaa puhul on esile tõstetud tihedat seost kabelite ehituse ja linna majandusliku jõukuse vahel – nende arvukus näitas selle linna kaubavahetuse haaret ning positsiooni Hansa Liidus –, siis Tallinnas kehtib see ainult osaliselt. Kahtlemata mõjutasid rahareform ja edasine majanduslik langus 15. sajandi keskpaiku elanike sissetulekuid, kuid sajandi esimesel poolel oli linnas väga aktiivne ehitustegevus, sh ehitati ümber ka mõlemad kogudusekirikud. Uusi kabeleid aga ei tekkinud. Herman van Korne jaoks kohandati üks pikihoone võlvik. Huvitav on ka see, et ainsa perekonnakabeli omanik oli kullassepp, mitte suurkaupmees. Kabelite asemel asutasid kaupmehed altareid. See aitas küll nende endi hingeõnnistust kindlustada ja vikaarina tegutsevatele sugulastele stipendiumi maksta, kuid hiliskeskaegsele linnale iseloomulikku eneseeksponeerimist oli siin vähe. Rohkem torkab see silma sajandi lõpul, kui asutati Niguliste kiriku koori Püha Anna altar ja ehitati ümber Matteuse kabel. Kuid viimase puhul on tegemist korporatiivse, mitte eraettevõtmisega. Oleviste kiriku Maarja kabel oleks ainus võrdväärne näide suurte hansalinnade kabeliehituses toimuvast, kuid teadupärast oli seegi ühe sissesõitnud saksa kaupmehe suurejooneline ettevõtmine ja ta ei viinud seda läbi ainuisikuliselt.

TÄNUAVALDUS

Artikli valmimist on toetanud HTM-i sihtfinantseerimisprojekt 0130019s08. Autorid tänavad EKM Niguliste muuseumi töötajaid igakülgse abi eest.

BUILDING HISTORY OF ST. NICHOLAS' CHURCH: CHAPELS AND CHANTRIES AS SELF-PRESENTATION IN LATE MEDIEVAL TALLINN

Kersti MARKUS and Kaire TOOMING

The present article is the first attempt to study the architectural development of one of the late medieval parish churches of Tallinn in the light of the religious practices and the growing self-consciousness of the citizens. The building history of St. Nicholas' Church is still largely based on assumptions as the written sources do not cover the main building and reconstruction campaigns of the church. The most informative written source about St. Nicholas' Church is the account book of the wardens of the church, which covers the period of ca 1465–1520, when major reconstruction works had already been completed. At the same time there are a number of references in different written sources to the chantries of St. Nicholas' Church, offering help in the reconstruction of the spatial features of this late

medieval church. The authors of the present article have combined the building archaeological research with the information provided by the written sources on the foundation of chantries. The results are placed in the context of developments that took place in church architecture in the Hanseatic towns of northern Germany. The emphasis is on the construction of chapels, the activity that significantly altered the appearance of the parish church. The used method has enabled the authors to draw a picture of the construction and location of the chapels and their patron saints at St. Nicholas' Church during the late Middle Ages. It also helped to specify the timeline of the late medieval reconstruction campaign of the church.

The oldest among the chapels is St. Barbara's, originally located in a former cemetery, possibly with a function of a charnel house. It was first mentioned in 1342 in connection with the re-foundation of a chantry, which allows us to presume that the chapel itself was built even earlier. At the very beginning of the late medieval reconstruction campaign of a church, in the 1390s, the chapel was relocated to the newly built extension of the northern aisle. By then it must have lost its plausible function as a charnel house.

However, this was not the first extension built to the church. Prior to the reconstruction campaign, presumably in the first half of the 14th century, a north porch was built. By the end of the 15th century the initial porch was enlarged and it can since then be associated with St. George's Chapel.

In the 1370s St. Matthew's Chapel was erected on the southern side of the tower. This is the first extension to St. Nicholas' Church that can solely be associated with a chapel. In the context of northern German town churches the location of the chapel is highly unusual. As a rule, chapels were at first added to the nave and later to the tower. Although the initial chapel was small, and by today's standards rather inconspicuous, it must be regarded as an innovative phenomenon in Tallinn during the second half of the 14th century. Around the same time a portal was constructed on the northern side of the tower, creating an impressive entrance. A possible reason for the building activity next to the tower could be the expansion of the town space south of the church and near the tower where Rüütli Street was developed in the second half of the 14th century.

The above-mentioned relocation of St. Barbara's Chapel to the extension of the northern aisle was followed by the reconstruction of the nave, which included the building of Korne (St. Mary's) Chapel to the western bay of the northern aisle. Herman van Korne was a wealthy goldsmith, who achieved a significant position in the 15th century Tallinn – that of the chief of the Harju Gate. This fact in itself is noteworthy, as usually this was a job for members of the town council only. Herman van Korne was the only citizen of Tallinn who could afford to keep up with other wealthy citizens of the Hanseatic towns in the 15th century and build a chapel. It was first mentioned in written sources in 1419, however, the chantry for St. Mary's altar was established by Herman van Korne already in 1407.

The reconstruction of the chancel started in the first decade of the 15th century. By 1411 the ambulatory was completed and the main altar together with the

chancel screen had been positioned. The chancel was thoroughly rearranged at the end of the 15th century in connection with the arrival of the altar retable, commissioned from Hermen Rode from Lybeck. The chancel was surrounded with a new carved screen and an organ was built to the northern wall of the ambulatory.

In the middle of the 15th century a chapel was built in front of the northern portal of the tower. Following the example of this chapel, St. Matthew's Chapel was reconstructed at the end of the century. Spacious buildings with high gables on both sides of the tower formed a transept-like extension to the church, a non-characteristic feature of the church architecture in late medieval Tallinn, which presented visual competition to the dwellings aligning the neighbouring Rüütli Street.

In the case of Germany, a close connection has been established between the building of chapels and the wealth of the town, the abundance of chapels indicating the scope of trading and the town's position in the Hanseatic League. In Tallinn it is only partly true. Undoubtedly, the monetary reform followed by an economic downfall in the mid-15th century had its influence on the citizens' income. Nevertheless, in the first half of the century construction was very active in the town, including the reconstruction of both parish churches. New chapels, however, were not built. Instead of chapels, corporations and laity founded altars. This helped to ensure the salvation of their souls, but lacked the self-presentation so characteristic of the late medieval town. Self-presentation becomes more prominent at the end of the century when St. Anna's altar, for which the members of the town council donated an exceptionally large sum (1000 marks), was founded in the chancel and St. Matthew's Chapel was reconstructed. The latter, however, was a corporative, not a private undertaking.